

Literatuur: boeken

*Bedevoarten**

Wie onderzoek doet naar bedevoarten zal als een van de eerste stappen daarin willen weten waar zich bedevaartplaatsen bevinden of bevonden hebben. Het boek van Margry en de publicatie van de volkskunderaad Rijn-Maas, die al eerder een bibliografie over bedevoarten samenstelde (zie V.B. 9, 1 p. 91), geven op deze vraag een eerste antwoord voor resp. Noord-Brabant en het Duitse Rijnland. Margry geeft een inventarisatie van 65 plaatsen waarheen thans nog bedevoarten worden gehouden, terwijl onder de 157 voor het Rijnland genoemde bedevaartsoorten zich ook een aantal bevindt dat alleen uit het verleden als zodanig bekend is. De volkskunderaad verzamelde zijn gegevens over het voorkomen van bedevaartplaatsen op grond van de overigens geringe respons (20%) op een enquête, gezonden aan de pastorieën in het Rijnland. Margry bezocht de door hem genoemde plaatsen in 1981 zelf. Beide boeken hebben ongeveer dezelfde opzet. De inventarisatie wordt voorafgegaan door een korte beschouwing over het verschijnsel bedevaart in het algemeen, en in het boek over het Rijnland ook nog door bijdragen over de geschiedenis van de bedevoarten naar Scherpenheuvel, Kevelaer en Aken en over bedevaartmedailles. Margry geeft op grond van literatuur, enkele losse kranteberichten of brochures en soms een gesprek met de koster of de plaatselijke geestelijke een samenvatting van de geschiedenis van de bedevaartplaats en bijzonderheden over de vereerde heilige. Voor de bedevaartplaatsen in het Rijnland worden deze punten alleen uiterst summier aangestipt. Bovendien geeft Margry voor een aantal plaatsen een kort verslag van zijn indrukken toen hij ze bezocht. Archivalia heeft hij niet geraadpleegd. Anders dan men misschien zou verwachten bieden beide boeken slechts een zeer beknopt overzicht van de geschiedenis van de bedevoarten in de betreffende gebieden als geheel. Margry stelt daarin o.a. vast dat zich in de loop van de jaren zeventig een opleving heeft voorgedaan in het bezoek aan de bedevaartplaatsen in Noord-Brabant.

- * **Margry, P.J.** *Bedevoartsplaatsen in Noord-Brabant*. Met een inleiding van J. van Herwaarden. Eindhoven 1982. Bura Boeken. 349 p., talrijke ill., 1 krt.; ISBN 90-6404-012-5. (12) f 34,90;
Wallfahrt im Rheinland. Herausgegeben vom Amt für rheinische Landeskunde in Verbindung mit dem Volkskunderat Rhein-Maas und dem Niederrheinischen Freilichtmuseum. Köln 1981, Rheinland Verlag (Volkskundliche Untersuchungen im Rheinland 14, tevens Schriftenreihe des Museumvereins Dorenburg 35). 163 p., talrijke ill., 1 krt.; DM 32,-; ISBN 3-7927-0630-X.
Gribl, Albrecht A. *Unsere Liebe Frau zu Dorfen. Kultformen und Wallfahrtsleben des 18. Jahrhunderts*. Dorfen 1981, Druckerei/Verlag Norbert Präbst. (12) 597 p., 45 ill., 5 krt., 3 diagr., 4 graf., talrijke tab.
Cousin, Bernard. *Notre-Dame de Lumières. Trois siècles de dévotion populaire en Luberon*. Z.pl. 1981. Desclée De Brouwer. 213 p., talrijke ill., 11 krt., 5 diagr., 3 tab., 2 graf.; Ffr. 50,80; ISBN 2-220-02344-3.
Oomen, Marcel. *Maria verscheen in Vlaanderen. Een onderzoek naar het ontstaan van een bedevaart in België*. Amsterdam 1981, Antropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam. (Perspectives on European and Mediterranean societies 17). 91 p., 10 ill., 1 krt.; f 17,50; ISBN 90-70313-09-X.

Twee zeer geslaagde en stimulerende voorbeelden van hoe een onderzoek naar een afzonderlijk bedevaartoord er uit zou kunnen zien zijn de studies van Gribl en Cousin over de Mariaoord Dorfen, gelegen op 60 km. ten noordoosten van München, en Lumières, 35 km. ten oosten van Avignon. De auteurs konden beschikken over grote aantallen seriële bronnen zoals mirakelboeken, bezoekerslijsten, rekeningen, over vroegere geschiedenissen van de plaats en over materiële getuigenissen als prentjes en votiefschilderijen. De bronnen waren zelfs zo talrijk dat de auteurs soms gedwongen waren steekproeven te nemen. Beide bedevaarten ontstonden in de tweede helft van de zeventiende eeuw en beleefden in de eerste helft van de achttiende eeuw hun hoogtepunt. Gribl beperkt zich overwegend tot de ontwikkelingen in de achttiende eeuw, terwijl Cousin ook nog de geschiedenis in de negentiende eeuw geeft, maar bij het begin van de twintigste eeuw stopt. De bronnen stelden de auteurs in staat, afgezien van enkele hiaten, zeer nauwkeurig de verschuivingen aan te geven in b.v. de aantallen en de herkomst van de bezoekers, in hun leeftijd, geslacht en sociale achtergrond, in de typen ziekten of ongelukken waarvan men genezen of waarvoor men gespaard was gebleven dankzij Maria, in de aantallen gehouden missen en processies, in de hoeveelheden verkochte kaarsen, rozenkransen, medailles of prentjes, of zoals bij de votiefschilderijen van Lumières, in o.a. de hoeveelheid ruimte op het schilderij toegerekend aan hemelse figuren. Over deze votiefschilderijen publiceerde Cousin al eerder (vgl. V.B. 4 p. 145). Gribl laat het doorgaans bij feitelijke constatering, maar Cousin legt telkens een verband met godsdienstige, politieke en sociaal-economische veranderingen in de bredere samenleving. Daardoor wint zijn boek aan levendigheid. Tegelijk laat hij zien hoe zijn conclusies de bevindingen van andere onderzoekers, zoals Vovelle, over de godsdienstige ontwikkelingen in de Provence ondersteunen.

Aan het eind van zijn boek zegt Cousin dat hij de geschiedenis van Lumières in de tegenwoordige tijd buiten beschouwing heeft gelaten, omdat die een ander type onderzoek vereist dan door een historicus kan worden gedaan. Het boekje van de cultureel-antropoloog Marcel Oomen geeft een goede indruk van hoe een dergelijke benadering er uit zou kunnen zien. Hij nam in 1980 deel aan een van de maandelijks bedevaarten naar het in het zuiden van België, tegen de Franse grens aan liggende plaatsje Bohan. Daar wordt de madonna vereerd die aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig was verschenen aan de telefoonbediende Leon Theunis. Op grond van zijn waarnemingen, de gesprekken die hij met een dertigtal pelgrims voerde en de analyse van schriftelijke bronnen, zoals een door Theunis geschreven boek en aan bedevaarten gewijde tijdschriftjes, geeft Oomen een beeld van de beweringen van Theunis, waarin de boodschappen die hij van Maria ontvangt een belangrijke plaats innemen, van de godsdienstige ervaringen en opvattingen van zijn volgelingen en van de wijze waarop de bedevaart verloopt. Zijn aanhangers zijn doorgaans mensen van eenvoudige komaf, merendeels uit België, maar ook uit Nederland. Theunis kon zich als ziener handhaven, omdat hij gesteund werd door een kleine groep meer ontwikkelde mensen, waaronder twee priesters, en aanvankelijk ook door enkele andere 'deskundigen' op het gebied van verschijningen, en omdat zijn volgelingen in hem bleven geloven. De kerkelijke overheid erkende de verschijningen echter niet, maar stelt zich verder terughoudend op. De auteur heeft zijn onderzoek toegespitst op de vraag in hoeverre de groep rond Theunis als een afscheidingsbeweging beschouwd kan worden. Het bleek hem dat de pelgrims zich, ondanks hun kritische houding tegenover de rooms-katholieke kerk, waarin zij zich niet meer thuis voelen, toch daar niet buiten willen plaatsen, maar veeleer naar erkenning van hun devotie blijven streven. Door de korte periode die werd onderzocht en de geringere rijkdom aan bronnen moest het resultaat van dit onderzoek wel magerder uitvallen dan dat van Gribl en Cousin. Het aardige ervan is echter dat het laat zien hoe goed

een historische en antropologische benadering van de geschiedenis van een bedevaart elkaar zouden kunnen aanvullen. – J. Helsloot.

*Carnaval**

De hieronder genoemde boeken hebben gemeen dat ze over de geschiedenis van het carnaval in resp. Bergen op Zoom, Sittard en Breda, in overwegend de tweede helft van de negentiende eeuw en/of een deel van de twintigste eeuw, een groot aantal feiten bieden. Een verdergaande bijdrage aan de geschiedschrijving hebben de auteurs, zoals zij zelf benadrukken, niet willen leveren. Binnen deze beperkte opzet springt het boekje van Vanwesenbeeck er in enkele opzichten uit. Het is als enige van de drie doorlopend in een zakelijke stijl geschreven. De auteur verantwoordt zijn bronnen in voetnoten en hij groepeert zijn gegevens over b.v. de organisatie, de verschillende evenementen en de voor- en tegenstanders van het feest in afzonderlijke paragrafen. De andere auteurs geven alleen in het algemeen aan dat zij, evenals Vanwesenbeeck, in de eerste plaats gebruik hebben gemaakt van kranteberichten en verder nog van programma's, affiches, foto's, raadsnotulen en andere documenten in de archieven van de gemeenten en van de carnavalsverenigingen. Alleen voor het boek over het Bredase carnaval zijn gesprekken gevoerd met enkele mensen die daarin een belangrijke rol hebben gespeeld. Behalve dat bronvermeldingen ontbreken hebben de boeken over het carnaval in Sittard en Breda als nadeel dat ze chronologisch zijn ingedeeld. Per jaar worden de omvang en het karakter van de verschillende feestelijkheden vermeld en komen kort de conflicten ter sprake die zich enkele malen hebben voorgedaan tussen de vierders van het carnaval en de burgerlijke en kerkelijke overheden en tussen de verschillende plaatselijke carnavalsverenigingen onderling. Ondanks de moeizame lectuur krijgt men zo wel een indruk van de schommelingen in het enthousiasme voor het feest en in de veranderingen van de uiterlijke vormgeving ervan. Toch bieden deze twee boeken, en in zekere mate ook dat over het carnaval in Bergen op Zoom, weer te weinig om als een soort bronnenpublicatie dienst te kunnen doen. Over b.v. de sociale achtergrond van bestuursleden van carnavalsverenigingen of over de precieze aard van ruzies of spanningen krijgt men slechts incidenteel iets te horen. Afgezien van het feit dat dit op zich lastige kwesties zijn, zeker naarmate men verder terug gaat in de tijd, mag men details hierover misschien ook niet verwachten in geschriften die, zoals die over het carnaval in Sittard en Breda, allereerst bestemd zijn voor de eigen plaats of vereniging. De weinige gegevens die in de boeken over Bergen op Zoom en Sittard zijn opgenomen over het carnaval vóór de negentiende eeuw zijn te summier om er veel conclusies aan te kunnen verbinden. Door deze drie publicaties is in ieder geval het pad voor toekomstige onderzoekers van het carnaval in deze plaatsen voor een deel geëffend en de totstandkoming van een geschiedenis van het carnaval in Nederland enkele stappen naderbij gebracht. – J. Helsloot.

* **Vanwesenbeeck, Cees.** *De Bergse vastenavond vóór 1940.* Bergen op Zoom 1983, Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom. (Studies uit Bergen op Zoom 3). 72 p., 34 ill.
Eussen, N.G.H.M. [en] J.H. Schrader. *Vastelaovend in Zitterd door de jaere haer.* Sittard 1980, Het Huldigungscomité 9 × 11 jaar Marotte, de commissie 'Tentoonstelling en Kroniek'. 160 p., talrijke ill.
Fens, Sr., Kees, Ton Kloet [en] Jan Willemsen. *1936-1980. 44 jaar carnaval in Breda.* [Breda] 1980, Stichting Bredase Carnaval Viering. 142 p., talrijke ill.

Volksfeesten en openbaar vermaak*

Sinds Robert W. Malcolmson tien jaar geleden zijn boek *Popular recreations in English society 1700-1850* (Cambridge 1973) publiceerde, heeft het historisch onderzoek naar volksfeesten en openbaar vermaak niet stilgestaan in Engeland. Bovenstaande titels vormen slechts een keuze uit de vele studies die de laatste jaren daar over dit onderwerp zijn verschenen. Afgezien van het boek alleen gewijd aan het rugby, hebben de hier aan te kondigen boeken gemeen dat ze min of meer een overzicht willen bieden van het volksvermaak en de daarin optredende veranderingen in bepaalde, elkaar deels overlappende perioden. Tussen het beeld dat de verschillende auteurs daarvan schetsen bestaat een hoge mate van overeenstemming. Van polemieken of onderlinge discussie tussen de onderzoekers is nauwelijks sprake. Daar staat tegenover dat zich evenmin een duidelijke cumulatie van kennis aftekent, afgezien van de presentatie van steeds nieuwe feiten, of dat verrassende nieuwe gezichtspunten worden geboden. Wel leggen zij accenten verschillend, b.v. als het gaat om de waardering van de mate van inventiviteit of originaliteit in de arbeiderscultuur. Buiten twijfel is evenwel dat het onderzoek zich op een hoog niveau beweegt. Alleen het niet geannoteerde boek van Walvin blijft daar iets onder. Afgaande op de voetnoten mag men veronderstellen dat de auteurs - historici en sociologen - de discussie onder volkskundigen op het vasteland niet volgen. Het komt dan enigszins als een verrassing dat zij schijnbaar moeiteloos en onnadrukkelijk verschijnselen als tradities en gebruiken op dezelfde wijze benaderen als thans bij de meeste volkskundigen gangbaar is. Dat gebruiken aan verandering onderhevig zijn is voor hen vanzelfsprekend. Maar zij hebben evenzeer oog voor het voortbestaan van tradities onder gewijzigde omstandigheden. Ook wijzen zij b.v. op het aanvoeren van veronderstelde tradities als ideologisch wapen door bepaalde groeperingen.

Malcolmson heeft er al op gewezen dat voor de onderzoeker van de vrijetijdsbesteding in het verleden zich niet één bepaald type bron als het meest geëigende aandient. Hij zal zijn materiaal moeten vergaren waar hij maar kan. De auteurs putten dan ook allen uit hetzelfde heterogene reservoir van overwegend gedrukte bronnen zoals kranten, tijdschriften, rapporten van de overheid, wetsartikelen, verslagen van debatten in het parlement, preken en stichtelijke lectuur, sociale en economische studies uit de tijd, (auto-)biografieën en romans. Behalve in enkele artikelen in de door de Yeo's geredigeerde bundel maakt men naar verhouding minder gebruik van archivalische bronnen. Het karakter van de gekozen bronnen brengt met zich mee dat in het onderzoek het accent is komen te liggen op de vrijetijdsbesteding buitenshuis: op b.v. spelen en sporten, vermakelijkheden tijdens volksfeesten of op het bezoek aan publieke gelegenheden. Voor de interpretatie van hun materiaal stond de auteurs een uitgebreide literatuur met achtergrondgegevens ten dienste.

Mogelijk mede onder invloed van de grotere toegankelijkheid en rijkdom van de bronnen

* *Popular culture and class conflict 1590-1914: explorations in the history of labour and leisure.* Edited by Eileen Yeo and Stephen Yeo. Brighton/Atlantic Highlands 1981, The Harvester Press/Humanities Press. 315 p.; ISBN 0-85527-123-X/0-391-02363-2.

Cunningham, Hugh. *Leisure in the industrial revolution c. 1780-c. 1880.* London 1980, Croom Helm. 222 p.; ISBN 0-85664-398-X.

Dunning, Eric [en] Kenneth Sheard. *Barbarians, gentlemen and players. A sociological study of the development of rugby football.* Oxford 1979, Martin Robertson. 321 p.; ISBN 0-85520-168-1.

Bailey, Peter. *Leisure and class in Victorian England. Rational recreation and the contest for control, 1830-1885.* London/Toronto and Buffalo 1978, Routledge & Kegan Paul/University of Toronto Press. (Studies in social history). 260 p.; ISBN 0-7100-8849-3/0-8020-2258-8.

Walvin, James. *Leisure and society 1830-1950.* London and New York 1978, Longman. (Themes in British social history). 181 p.; ISBN 0-582-48681-5.

neemt de negentiende eeuw in de beschouwingen een centrale plaats in. In het bijzonder omstreeks het midden van deze eeuw hebben zich ingrijpende veranderingen voorgedaan in de vrijetijdsbesteding. Het bijzondere betreft niet zozeer de aard van de veranderingen als wel de intensiteit daarvan, vergeleken met de voorafgaande en daarop volgende tijdvakken. Ondersteund door een indrukwekkende hoeveelheid goed gekozen citaten laten de auteurs gedetailleerd zien hoe in de negentiende eeuw vermaken van het toneel verdwenen of verboden werden, zoals wrede spelen met dieren, hoe b.v. kermissen, paardenraces en het 'football' van karakter veranderden en welke nieuwe gelegenheden om zich te ontspannen in deze tijd ingevoerd werden zoals de music halls, het verenigingsleven op cultureel, muzikaal en sportief gebied en openbare voorzieningen als parken en musea, die voor een breder publiek werden opgesteld.

Als uitgangspunt bij de verklaring van de door hen beschreven processen kiezen de auteurs de verhouding tussen de verschillende sociale groeperingen en de veranderingen daarin. Het beeld dat zij oproepen komt globaal hierop neer. In de achttiende eeuw ontspant de hogere en lagere adel zich weliswaar overwegend in eigen kring, b.v. met jagen, maar zij vinden het niet beneden hun stand om voor het gewone volk gemakkelikheden te organiseren of om b.v. een gezamenlijk oogstfeest te vieren. Zij konden dat doen juist omdat de sociale afstand tussen deze groeperingen zo groot was. Aan het eind van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw treedt er een kentering op in deze opzet achter deze feestelijkheden. Het merendeel van de adel trekt zich terug van dit soort vermaak en de nieuwe tot welstand gekomen middenlaag neemt hun plaats niet in. Integendeel. Enerzijds proberen b.v. fabrikanten, mensen uit de vrije beroepen en predikanten bepaalde vermaken af te schaffen, anderzijds wil men ze een ander karakter geven, meestal met als expliciete doelstelling de verzoening van de groeiende tegenstelling tussen de sociale klassen. Ook b.v. de openstelling van parken of het houden van voor iedereen toegankelijke tentoonstellingen of muziekfeesten moeten in dit licht gezien worden. Een deel van de arbeiders geeft aan deze initiatieven gehoor, anderen onttrekken zich aan deze bevoogding door de middengroepen en gaan steeds meer hun ontspanning in eigen kring zoeken. Tegelijk doet zich hetzelfde verschijnsel bij de middenklasse voor. Toen de sociale grenzen dreigden te vervagen, gingen zij b.v. sportverenigingen oprichten, die ontoegankelijk waren voor arbeiders. Zij rechtvaardigden deze exclusiviteit met een beroep op de idealen van de amateursportbeoefening die voor arbeiders minder was weggelegd. Sinds het einde van de negentiende eeuw liggen de sociale kaders waarbinnen zich de vrijetijdsbesteding afspeelt min of meer vast. Weliswaar worden steeds nieuwe mogelijkheden tot ontspanning geïntroduceerd, maar emoties als in de voorafgaande periode roepen zij niet meer op. Vanzelfsprekend beschrijven de auteurs de hierboven geschetste veranderingen veel uitvoeriger en genuanceerder.

Behalve als afspiegeling van sociale tegenstellingen zien de auteurs de veranderende houdingen tegenover de verschillende vormen van volksvermaak ook tegen de achtergrond van o.a. economische en godsdienstige ontwikkelingen. Het streven van een groeiend aantal fabrikanten hun nieuwe arbeiders in het keurslijf van een regelmatige werkweek en -dag te dwingen heeft veel traditioneel vermaak in betekenis doen afnemen. Tegelijk ontstond nu echter een duidelijk afgebakende en voortaan ook wettelijk geregelde vrije tijd. Samen met het gestegen inkomen van een groot aantal arbeiders werden daardoor nieuwe ontwikkelingen gestimuleerd. Arbeiders konden nu b.v. gebruik maken van de nieuwe treinen om uitstapjes te maken en verafgelegen kermissen, sportwedstrijden of badplaatsen te bezoeken. Bezwaren vanuit godsdienstige hoek tegen volksvermakelikheden waren er altijd geweest. Zij kregen met name waar zij wezen op de gevaren van de ledigheid, die daarmee samenhang, een hernieuwde actualiteit in een tijd waarin de noodzaak van arbeidsdiscipline

benadrukt werd. Enkele auteurs wijzen erop dat de invloed van deze godsdienstige oppositie, ondanks de luidruchtigheid waarmee zij geuit werd, moeilijk valt na te gaan. Daar komt bij dat een deel van de middenklasse daar om economische redenen afstand van ging nemen. Aan b.v. een music hall of het organiseren van een paardenrace viel veel geld te verdienen. Aan deze toenemende commercialisering van het vermaak schenken de auteurs uitvoerig aandacht. Zij laten zien dat de overheid door het afgeven van vergunningen in staat was op dit vermaaksbedrijf controle uit te oefenen. En dat de ondernemers, om hun vergunning te behouden, bereid waren aan de eisen van de overheid te voldoen. De daardoor toegenomen respectabiliteit van veel vermaak had o.a. tot gevolg dat godsdienstig geïnspireerde bezwaren voor een deel hun zin verloren en afnamen.

Het beste inzicht in dit samenspel van invloeden geven misschien wel de detailstudies in de bundel van de Yeo's, b.v. het artikel van Keith Wrightson over bierhuizen aan het eind van de zestiende en in de eerste helft van de zeventiende eeuw en dat van Anthony Delves over de afschaffing van het voetbal en de invoering van de paardenrace in Derby in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het sociaal-economische en culturele perspectief worden daarin op overtuigende wijze gecombineerd. Tegen de achtergrond van algemene demografische, sociale en economische ontwikkelingen laten zij zien hoe bepaalde groeperingen in een plaats elementen van culturele stromingen 'oppikken' en aanwenden voor hun eigen belangen. En hoe daardoor o.a. vrijetijdsbesteding en festiviteiten van karakter veranderen. De bijdrage van Wrightson, waarvan de strekking een opvallende overeenkomst vertoont met wat ook in de negentiende eeuw gebeurt, waarschuwt er ook tegen een al te rooskleurig beeld te geven van de houdingen tegenover het volksvermaak in de achttiende eeuw en de tijd daarvoor. Naar men veilig mag aannemen geldt dezelfde overweging ook voor de periode na het einde van de negentiende eeuw. Op z'n minst moet men alert blijven op de veranderingen die zich ook toen hebben voorgedaan.

De detailstudies geven ook aan hoe ingewikkeld plaatselijke processen verlopen. Het is opvallend dat in de boeken die een landelijk overzicht proberen te geven betrekkelijk weinig aandacht wordt geschonken aan regionale of locale tegenstellingen of verschillen. Ook de algemene tegenstelling tussen de steden en het platteland komt maar een enkele keer ter sprake. Alleen in de studie van Dunning en Sheard over het rugby speelt het verschil tussen de sociale verhoudingen in het noorden en in het zuiden een belangrijke rol. Onmiddellijk moet hier gezegd worden dat de overige auteurs zich zeer wel van dit gemis bewust zijn. Bij herhaling waarschuwen zij tegen te snelle generalisaties en wijzen zij er op dat nog veel meer lokaal onderzoek nodig is om hun algemene beeld te corrigeren of aan te vullen. Niet alleen ten aanzien van de verschillende typen vermaak, maar ook wat betreft het beeld dat zij geven van de sociale verhoudingen. Dat laatste is zeker nodig. Want ondanks de nuances of onderverdelingen die de auteurs aanbrengen valt daarnaast op dat zij toch nogal vaak spreken over b.v. 'de' middengroepen in de samenleving. Aan de andere kant gaat het er om tendensen te onderkennen, te abstraheren van de feiten, begrippen te vormen, met alle risico's van een vertekend beeld van dien. Het is enigszins troostrijk dat de auteurs ondanks hun geweldige productie toch een grote bescheidenheid tonen. Maar van Engelsen kan men niet anders verwachten. – J. Helsloot.

Angermann, Gertrud. *Land-Stadt-Beziehungen. Bielefeld und sein Umland 1760–1860 unter besonderer Berücksichtigung von Markenteilungen und Hausbau.* (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 27). Münster 1982, F. Cöppenrath Verlag. VIII + 398 p., tatr. graf. en tab., 36 afb; DM 24,80; ISBN 3-88547-175-2.

Het feit dat de agrarische tegenhanger van de industriële revolutie, in Engeland tot op de

bodem onderzocht, in Duitsland tot nu toe tamelijk veronachtzaamd is, was voor mevrouw Angermann aanleiding een veelheid aan gegevens over dit onderwerp bijeen te zoeken uit elkaar overlappende bronnen. Zij beschouwt haar werk niet als een bijdrage aan de locale/regionale geschiedenis (uitgangspunt was de graafschap Ravensberg in welks midden de stad Bielefeld gelegen is) maar aan de geschiedwetenschap in het algemeen (zij acht de gekozen stad en ommelanden exemplarisch niet alleen voor de Duitse landen maar ook voor andere landen in West-Europa). Men lette op de titel van het boek: zij wilde uitdrukkelijk, in tegenstelling tot de gangbare onderzoeken die uitgaan van de stad als innovatiecentrum, de materie van de andere, plattelandse, kant bekijken. Dit heeft overigens niet tot andere dan gangbare conclusies geleid. Het gekozen tijdperk – in het boek komt dit neer op de periode ca. 1700–1900 – omvat de periode waarin zich in Bielefeld en omstreken de industrialisatie voltrok. Deze werd afgesloten met een bijna volledige integratie stad-land omstreeks 1900. De talloze gegevens (uit archieven, ego-documenten en musea) werden gerangschikt rond o.m. de volgende thema's: bevolkingsontwikkeling en -structuur, sociale verhoudingen, bodemgebruik, economisch overheidsbeleid. Bijzondere aandacht kregen de verdeling van de markegronden, vergelijkbaar met de Engelse enclosure, en de huizenbouw. Het eerste omdat daarmee de basis gelegd werd voor de latere voorspoed in het gebied, het tweede omdat het een goede indicator is voor levens- en bezitsverhoudingen. In het laatste hoofdstuk, mentaliteit en opvattingen van de bevolking van Ravensberg in de achttiende en negentiende eeuw, wordt de tegenstelling land-stad en de geleidelijke integratie – dank zij de industrialisatie – het duidelijkst beschreven. – M.v.D.

Bakker-Stijkel, D.G., met medewerking van H. Stegeman. *Wie 't breed heeft, laat 't breed hangen*. Arnhem 1982. Vereniging 'Vrienden van het Nederlands Openluchtmuseum'. 112 p., tatr. ill.; ISBN 90-6255-118-1.

In dit boekje, samengesteld naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in het Nederlands Openluchtmuseum gedurende de jaren 1981–'83 gehouden, wordt aandacht besteed aan streeksieraden. Het accent wordt daarbij gelegd op de redenen waarom en de gelegenheden waarbij sieraden gedragen werden: functionaliteit, onderscheid in status, religie, levensfase en bij gelegenheden als huwelijk en rouw. De beschreven situaties hebben betrekking op de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. – J.J.S.

Berents, D.A. *Gilles de Rais. De moordenaar en de mythe*. 's-Gravenhage 1982, Martinus Nijhoff. 192 p., 14 afb., f 29,50; ISBN 90-247-9125-1.

Over Gilles de Rais, een in 1440 wegens sodomie, ketterij en kindermoord ter dood veroordeelde Franse baron, is de laatste honderd jaar een aanzienlijke literaire productie op gang gekomen van de hand van historici, medici, roman- en toneelschrijvers. Niet alleen de uiteenlopende kwaliteit van deze literatuur, de mythevorming, vertekeningen, foutieve interpretaties van feiten, worden in dit boek door de auteur aan het licht gebracht maar ook worden, na een overzicht van het leven van Gilles de Rais, geplaatst tegen de achtergrond van de Franse geschiedenis, aspecten uit dat leven afzonderlijk behandeld in de context van het laat-middeleeuwse wereldbeeld in het algemeen en van de toenmalige mentaliteit inzake geloof, bijgeloof en homofilie in het bijzonder. Een voorbeeld van de mythevorming die door de auteur ontmaskerd wordt, vormen de in de loop der tijd gegroeide en aangedikte verhalen over de invloed van en de contacten met Jeanne d'Arc. Ook de dikwijls verkondigde mening, vooral in Frankrijk, als zou het sprookje van Blauwbaard ontleend zijn aan

de daden van Gilles, wordt weerlegd. Berents werd vooral geobsedeerd door het waarom van de gruwelijke daden van de baron, die zelf tijdens het proces verklaarde dat hij ze slechts bedreef omdat hij er zin in had. Bij het zoeken naar de oplossing kwam hij via Freud terecht bij Erich Fromm. Diens typering van necrofilie en van het ontstaan daarvan past hij m.i. echter te gemakkelijk toe op Gilles de Rais. Ook zijn interpretatie van het blauwbaardmotief lijkt te fantastisch om waar te zijn. Voor het overige zou men wensen dat alle studies zo goed geschreven werden. – M.v.D.

Berns, J.B. *Namen voor ziekten van het vee. Een dialectografisch onderzoek in het gebied van het Woordenboek van de Brabantse en dat van de Limburgse Dialecten.* Diss. Kath. Univ. Nijmegen. Amsterdam 1983, Rodopi (Amsterdamer Publ. z. Sprache u. Literatur 50). 316 p., krt., lit., reg.; f 45,-; ISBN 90-6203-815-8.

Dit proefschrift richt zich in de eerste plaats tot dialectologen. Volkskundigen en landbouwhistorici zouden zichzelf echter te kort doen, indien zij deze studie ongelezen ter zijde zouden leggen, aangezien Schr. zich niet alleen in de oude (en moderne) veterinaire literatuur heeft ingewerkt, maar ook in de geschiedenis van de diergeneeskunde. Tot nu toe is de Nederlandse veterinaire geschiedenis vooral onderzocht in het kader van de oprichting (1821) en latere ontwikkeling van 's Rijks Veeartsenijschool te Utrecht. Dientengevolge hebben de onderzoekers zich vrijwel uitsluitend geconcentreerd op de ontwikkeling van de diergeneeskunde vanaf de achttiende eeuw. Dr. Berns heeft een uitvoerig bronnenonderzoek ingesteld dat ook de periode vanaf de Middeleeuwen tot de nieuwste tijd omspant. Daarmee heeft hij een nieuw en belangrijk hoofdstuk van onze veterinaire geschiedenis ontsloten. Voor degenen die willen weten welke ziekten de boeren met hun eigen vaktaal bedoel(d)en is deze studie een onmisbaar naslagwerk. Ook voor aankomende dierenartsen die zich in Brabant en Limburg vestigen lijkt mij dit boek daarom van belang. – J.M.G. van der Poel.

Brunold-Bigler, Ursula. *Die religiösen Volkskalender der Schweiz im 19. Jahrhundert.* Basel 1981, Verlag G. Krebs AG (Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde. Beiträge zur Volkskunde 2). 240 p., talr. afb.; Sfr. 18,-; ISBN 3-85775-753-3.

Als reactie op de Verlichting ontstond in Zwitserland tegen het eind van de achttiende en in de loop van de negentiende eeuw een steeds groter wordende groep uitgevers en verenigingen van roomse en protestantse signatuur die zich beijverde in het verspreiden van religieuze literatuur. Onderdeel daarvan was de religieuze kalender die in de negentiende eeuw een ongekennde populariteit genoot en daarom het middel bij uitstek werd om ideeën en ideologieën te lanceren die ten doel hadden het 'volk' op diverse gebieden maar vooral religieus op te voeden. Ursula Brunold-Bigler beschrijft in haar studie de historische achtergrond van alle evangelische en katholieke kalenders die in de negentiende eeuw verschenen zijn alsmede van auteurs, redacteurs, uitgevers en uitgeverijen daarvan als inleiding tot de kern van het werk: een inhoudelijke analyse van twee evangelische en twee katholieke kalenders die de langste verschijningsperiode en de hoogste oplagecijfers hebben gekend. Gemeenschappelijk in beide soorten kalenders is de allesoverheersende tendens de lezers te stichten. Stichtelijke verhalen in de vorm van exempelen, sagen en – in de katholieke kalenders – heiligenlevens worden als richtsnoer voor een beter leven gegeven. Verdere overeenkomsten zijn de strijd tegen bijgeloof, zondagsontheiliging, alcoholisme en in de tweede helft van de eeuw het socialisme. Wat betreft enigszins actuele informatie als de beschrijving van technische vernieuwingen, archeologische vondsten, exotische volken en

bijzonderheden uit de flora en fauna liepen de evangelische kalenders ver vooruit ten opzichte van hun katholieke pendanten. – M.v.D.

Colf-kolf-golf. Van middeleeuws volksspel tot moderne sport. Zutphen 1982, Uitgeverij Terra. 103 p., talrijke ill.; ISBN 906255-112-2; f 25,75.

Deze tentoonstellingscatalogus behandelt voorafgaand aan het illustratiedeel de geschiedenis en verspreiding van het kolven (S.J.H. van Hengel), afbeeldingen ervan op Nederlandse wandtegels (J.A. Brongers), spreekwoorden die eraan ontleend zijn (Th.M. Grosfeld-van Balen), de colfstok in de heraldiek (A.C.A. van Soest) en filatelie (P.C. Laane) en de golfkleding (M.A. Chering-van Ierlant). De tentoonstelling werd gehouden in de periode maart-oktober 1982 achtereenvolgens te Bergen op Zoom, Gent, Antwerpen en Amersfoort. – J.J.S.

Deutsch, Walter. *Das grosse niederösterreichische Blasmusikbuch. Mit Ehrentafel der niederösterreichischen Blasmusikkapellen.* Wien 1982, Verlag Christian Brandstätter. 431 p., 646 ill., muz.; f 76,80; ISBN 3-85447-001-0.

Beneden-Oostenrijk (het noordoostelijk deel van het huidige Oostenrijk) heeft, evenals de andere gewesten, een eigen bond van blaasmuziekverenigingen. In 1982 bestond die bond dertig jaar. In dit boek wordt van dat jubileum op diverse plaatsen melding gemaakt, zonder echter die datum in directe relatie te brengen tot de verschijningsdatum van dit boek (eveneens 1982). Ik neem echter aan dat het samenvallen van beide niet op toeval berust. De tweede helft van dit lijvige boekwerk wordt namelijk volledig ingenomen door de presentatie van alle 409 aangesloten blaasmuziekverenigingen. Die presentatie bestaat telkens uit een recente afbeelding van het korps (op volle sterkte en in volledige uitrusting) en een opsomming met naam en toenaam van de taak- en instrumentenverdeling binnen de vereniging. Direct voorafgaand aan dit onderdeel wordt heel beknopt de dertigjarige geschiedenis van het 'Blasmusikverband' gememoreerd. In tabelvorm wordt bovendien de ontwikkeling in die periode van de aard en omvang van het korpsenbestand uit de doeken gedaan.

Het gehele eerste deel van deze publicatie wordt in beslag genomen door een uitgebreid historisch overzicht van de blaasmuziekbeoefening in deze van oudsher door de hoofdstad Wenen gedomineerde landstreek. Het bronnenmateriaal bestaat vooral uit authentieke, meest uit secundaire literatuur overgenomen historische citaten, voorts uit iconografisch materiaal en tenslotte uit gegevens uit feestuitgaven van jubilerende muziekverenigingen. Het beginpunt is de Romeinse tijd en van daaruit schetst Deutsch de ontwikkelingslijnen die uiteindelijk samenkomen in de hedendaagse amateurblaasmuziekvereniging. De directe voorlopers van deze laatste zijn de negentiende-eeuwse algemene orkestvereniging, de muziekafdeling van het burgerweerbaarheidskorps en het brandweermusiekkorps, alle gestroomlijnd naar het toenmalige ideaalbeeld: het militaire orkest. Aan de ontwikkeling van het militaire musiceren en daarmee aan de politieke- en krijgsgeschiedenis van Beneden-Oostenrijk wordt dan ook veel aandacht geschonken. Toch volgt deze muziek en trouwens muziek in het algemeen in de eerste plaats zijn eigen wetten binnen de gegeven instrumentale mogelijkheden, waarschuwt de schrijver. Muziek stoort zich niet aan oorlogen en andere politieke verwickelingen. De hier gereconstrueerde geschiedenis is dan ook vooral een geschiedenis van het blaasinstrumentarium, de orkestbezetting en het repertoire. Muziekhistorici met belangstelling voor blaasmuziek en blaasmusici met muziekhistorische interesse komen met dit boek dus volledig aan hun trekken. Muzikaal volkskundigen met hun merkwaardige voorliefde voor het bestuderen van conjuncturele achtergronden van de verspreiding en verandering van b.v. het blaasmuziekverschijnsel, minder. –R.F.

Die deutsche Jugendmusikbewegung in Dokumenten ihrer Zeit von den Anfängen bis 1933. Hrsg. vom Archiv der Jugendmusikbewegung e.V. Hamburg. Wolfenbüttel/Zürich 1980. Mösel Verlag. 1041 p., talr. foto's en afb.; DM 145,-.

Voor dit enorme werk zijn door Wilhelm Scholz en Waltraut Jonas-Corrieri uit de aanzienlijke hoeveelheid boeken, brochures en geschriften die het Archiv der Jugendmusikbewegung bezit 500 stukken uit de periode 1901-1933 geselecteerd en zodanig geordend dat het ontstaan en de ontwikkeling van de beweging, de invloed die zij op het maatschappelijk leven heeft uitgeoefend en de reacties op een en ander van deelnemers en tijdgenoten op de voet gevolgd kunnen worden. In feite is het een bronnenpublicatie waaruit de lezer zich, door de veelheid en veelsoortigheid van de documenten, een eigen beeld kan vormen van deze Duitse jeugmuziekbeweging die, als 'Wandervogel' op het gymnasium in Steglitz ontstaan, als snel in heel Duitsland weerklink vond. In een nawoord geeft Kurt Sydow, zelf ooit deelnemer, een kort overzicht van de soms baanbrekende activiteiten van de JMB en zet zich af tegen de veelgehoorde mening dat de JMB de wegbereider voor de dictatuur in de NS-tijd is geweest. Het werk is aangevuld met een lijst van curricula vitae van personen die in de JMB hun sporen verdiend hebben en is verder toegankelijk gemaakt met een personen- en zakenregister. - M.v.D.

Dorleijn, Peter. *Van gaand en staand want. De zeilvisserij voor en na de afsluiting van de Zuiderzee.* Bussum 1982, Van Kampen en Zn. Deel I en II. 276, 342 p.; talrijke tek. en foto's; f 69,50, f 79,50; Serie-ISBN 90-609-1224-1 (Deel I en II).

Met de twee hier aangekondigde delen is de helft van het werk dat Peter Dorleijn over de zeilvisserij op de Zuiderzee wil schrijven voltooid. Het eerste deel behandelt de visserij vanuit de plaatsen Enkhuizen en Hoorn, het tweede deel vanuit Volendam en Marken. De delen III en IV zullen de visserij van de zuidwal en de oostwal tot onderwerp hebben.

Centraal staan de beschrijvingen van het vistuig, de visserijtechnieken en de vaartuigen. Dorleijn (wiens beroep tekenleraar is) heeft de hoofdstukken die daarover handelen van een groot aantal tekeningen voorzien. Deze verhogen niet alleen de aantrekkelijkheid van de boeken, ze zijn ook voor een goed begrip van de tekst onmisbaar. In de paragrafen en hoofdstukken die hieromheen zijn gegroepeerd, besteedt de schrijver onder meer aandacht aan de plaatselijke omstandigheden, de afzet, de voeding en de kleding.

De grote betekenis van het werk van Dorleijn ligt, behalve in de nauwkeurige beschrijvingen en tekeningen, in het feit dat het grotendeels steunt op op de band opgenomen gesprekken met bejaarde vissers. Deze worden aan het begin van iedere plaatsbeschrijving aan de lezers voorgesteld. Voor Enkhuizen zijn dat er drie, voor Hoorn en Volendam telkens vijf, voor Marken negen. Hun aantal was afhankelijk van de diversiteit van de vangsttechnieken. Hun herinneringen geven de tekst zijn authenticiteit en levendigheid, te meer omdat de schrijver zich niet beperkt heeft tot de technische kant van het bedrijf, maar ook gevraagd heeft naar levensomstandigheden en persoonlijke ervaringen. Het gebruik van deze informanten heeft de bovengrens in de tijd bepaald op omstreeks 1890. Als benedengrens is 1945 gekozen, wanneer de mechanisatie een aanvang neemt. Daardoor kon nog aandacht worden besteed aan de aanpassingsproblemen als gevolg van de afsluiting van de Zuiderzee.

Naast deze mondelinge informatie tenslotte heeft de schrijver nog gebruik gemaakt van gedrukte en archivalische bronnen, waaronder een aantal rapporten en verslagen, een reeks jaargangen van de Visscherij Courant en de dossiers van de Rijksdienst ter uitvoering van de Zuiderzeesteunwet, die een groot aantal persoonsgegevens over de vissersbevolking bevatten. -J.J.V.

Elbourne, Roger. *Music and tradition in early industrial Lancashire 1780-1840.* Woodbridge (U.K.) 1980, D.S. Brewer. (The Folklore Society, Mistletoe Series). XII, 177 p.; f 65,75; ISBN 0-85991-060-1.

De centrale probleemstelling in dit boek is de volgende: Tussen 1780 en 1840 industrialiseert de katoennijverheid in Lancashire (midden-Engeland). Deze industrialisatie gaat gepaard met een sterke urbanisatie. Welke gevolgen heeft dat voor de traditionele muziek in deze streek, d.w.z. de muziek van de plattelandsbevolking, in het bijzonder die van de huiswevers?

In dit onderzoek, dat de schrijver typeert als historische sociologie, bestaat de beroepsgroep dus uit de wevende bevolking van Lancashire. Waarom juist de wevers? Bekend is dat onder hen veel muziek gemaakt werd. Misschien hing dat samen met hun specifieke arbeidsomstandigheden: soms lange dagen maken, dan weer veel vrije tijd. De mechanisatie van de weefwerkzaamheden betekende een verandering van huisweven naar fabrieksweven. En dus: verhuizing naar een fabrieksstad, regelmatig werk, geen eigen baas meer, strenge dagindeling. Elbourne gaat dan na of en in hoeverre de muzikale activiteiten mee-veranderen. Hij baseert zich daarbij op ego-documenten, op balladen die het leven van de wevers bezingen, op kranteberichten en op literatuur.

Zijn conclusie is, dat industrialisatie en urbanisatie geen duidelijke breuk betekenen in deze traditie. De traditionele muziek leeft aanvankelijk gewoon voort in de nieuwe situatie en verandert veel minder explosief dan de gewijzigde omstandigheden zouden doen verwachten. De gangbare opvatting is dat het industrialisatie- en urbanisatieproces min of meer automatisch de traditionele cultuur uitwist. De schrijver helt echter gezien zijn bevindingen meer over naar de mening van andere onderzoekers die zeggen dat in de nieuwe omstandigheden veeleer die elementen worden opgepikt die bruikbaar en vruchtbaar zijn voor de traditionele cultuur. In dat selectieproces kan de traditionele cultuur wél steeds meer gaan veranderen, maar dat is een langzaam proces. Zelfs is het mogelijk dat alle veranderingen van de opdringende nieuwe cultuur krampachtig buiten de deur gehouden worden. Dan handhaaft de traditionele cultuur zich ook, maar treedt tevens verstarring en verstening op.

De opzet is duidelijk: een min of meer welomschreven groep met een duidelijke traditionele muziekcultuur wordt blootgesteld aan een uitwendige invloed (de industrialisatie en urbanisatie), waarna vergeleken wordt hoe de groep zich ervoor en erna muzikaal gedraagt. De uitwerking is wat minder doorzichtig. Ze bestaat vooral uit impressionistische en moeilijk vergelijkbare beschrijvingen van de situatie voor en na de verandering. Waarschijnlijk afhankelijk van de beschikbaarheid van bronnen wordt aan minder terzake doende dingen veel (anecdotische) aandacht besteed. Aan andere voor het onderzoek meer relevante zaken wordt daarentegen voorbijgegaan. In hoeverre hadden de wevers na hun verhuizing b.v. ook werkelijk de kans om in aanraking te komen met andere (stedelijke) muziekculturen? Of wanneer ontstaat er een stedelijk muziek(verenigings)leven dat een wezenlijke bedreiging kan vormen voor meer traditionele muziekgebruiken? Wél noemt Elbourne impliciet een aantal factoren die de traditionele cultuur in de nieuwe situatie kennelijk weerbaar maakte tegen verandering: de geografische afstand tussen de nieuwe huisvesting en oude woongemeenschap was niet onoverbrugbaar, het contact met de achterblijvers bleef dus vaak intact, mee-verhuizende bekenden kwamen vaak in dezelfde buurt terecht en bleven elkaar opzoeken en met elkaar op de oude wijze musiceren. Het had echter de verklarende kracht van deze factoren verhoogd, wanneer juist *expliciet* onderzocht zou zijn welke voorwaarden ten grondslag lagen aan het bestaan van een actief muziekleven vóór de verandering. En in hoeverre die voorwaarden in de nieuwe levenssituatie van de

wevers ongewijzigd bleven en dus hun muziekcultuur onaangetast lieten. Toekomstig historisch-sociologisch onderzoek zou dan bij dezelfde beroepsgroep in een andere streek, of bij een vergelijkbare andere groepering in dezelfde streek, kunnen nagaan of de aan- of afwezigheid van deze voorwaarden dezelfde gevolgen had. Om in het verre verschieft tenslotte die minimum-voorwaarden te kunnen isoleren, die absoluut noodzakelijk zijn om een muzikale traditie (en misschien wel een traditie in het algemeen) ondanks veranderende uiterlijke omstandigheden overeind te houden. In dit onderzoek was het om dat utopische ideaal niet begonnen, maar, gezien de historisch-sociologische bedoelingen, óók niet om te blijven steken op het niveau van een (overigens verdienstelijke) regionale geschiedschrijving van een muziekleven ten tijde van grote maatschappelijke veranderingen. – R.F.

Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Hrsg. von Kurt Ranke zusammen mit Hermann Bausinger (e.a.). Redaktion: Lotte Baumann, Ines Köhler (e.a.) Berlin, New York 1975–1981, Walter de Gruyter. Deel 1–3. Ieder deel bevat ca. 1.450 kolommen en kost ongeveer f 400,-.

Met de Enzyklopädie des Märchens gaat het nog steeds goed. Met grote regelmaat verschijnen de afleveringen (5 per deel) waardoor men nog steeds op schema is. Het werk is thans gevorderd tot de E. Geboden wordt een overstelpende hoeveelheid informatie over het sprookje en aanverwante genres in steeds goed leesbare, helder geschreven artikelen. Alle denkbare aspecten van het sprookje komen aan bod: verzamelaars en verzamelingen, niet alleen van sprookjes maar ook van fabels, legenden, mirakelen, verder theorieën en begrippen, typen en motieven, geestelijke stromingen, kunstsprookjes (Alice in wonderland) enz. Het is nu al een onmisbaar naslagwerk. – A.J. Dekker.

Horn, David, en Philip Tagg (ed.). *Popular Music Perspectives.* Göteborg/Exeter 1982, International Association for the Study of Popular Music. (6) 250 p.; f 36,-; ISBN 91-7260-610-X.

Tachtig procent van de muziek die dagelijks via allerlei kanalen tot ons komt, behoort tot het populaire muziekgenre. Toch vindt wetenschappelijke bestudering ervan in vergelijking met andere muzieksoorten slechts in het verborgene, althans mondjesmaat, in ieder geval ongecoördineerd plaats, aldus de samenstellers van deze congresbundel. Tot voor 1981 was er geen sprake van enig internationaal contact of ontmoeting tussen onderzoekers actief op dit gebied. Daar is in dat jaar verandering in gekomen toen in Amsterdam de eerste 'International Conference on Popular Music Research' werd gehouden. Tijdens deze conferentie werd door de 120 deelnemers besloten tot instelling van een meer permanent lichaam: The International Association for the Study of Popular Music. Het eerste bewijs van de levensvatbaarheid van deze vereniging is deze bundeling en uitgave van de vijftien conferentiebijdragen. Overeenkomstig de bedoeling van de conferentie om in dit stadium eerst te inventariseren wie wat doet en hoe, alvorens het gebied duidelijker te begrenzen en te definiëren, vertoont deze bundel een bonte mengeling van nationaliteiten en activiteiten. Elf landen zijn vertegenwoordigd en de vakgebieden lopen uiteen van musicologie, antropologie, sociologie en economie tot esthetica, journalistiek en bibliotheekwetenschap. Om een indruk te geven wat zoal tot dit belangwekkende, nu internationaal erkende, nieuwe onderzoeksterrein gerekend wordt, laat ik elk der bijdragen kort de revue passeren.

De Amerikaan *Ch. Hamm* opent de reeks met een bijdrage over de definiëring van het begrip 'populaire muziek'. Zijn oplossing is zuiver empirisch: die muziek die aantoonbaar (via verkoop- en luistercijfers) door de massa het meest wordt gewaardeerd. Het probleem is

echter: hoe betrouwbaar zijn de bestaande technieken om populariteit te meten (1-15). De Brit V. Gammon houdt zich bezig met het muzikleven van de plattelandsbevolking in het Engelse Sussex in de negentiende eeuw. Hij analyseert hier de twee fundamentele vragen waarmee volgens hem elk historisch onderzoek, ook dat van populaire muziek, vroeg of laat geconfronteerd wordt: *a.* welke kwantiteit en kwaliteit aan verzameld historisch materiaal is betrouwbaar genoeg om uitspraken te rechtvaardigen die uitgaan boven het directe of indirecte bewijsmateriaal, en *b.* welke (muzikale, sociale en culturele, ideologische, historische) analyse moet dat materiaal vervolgens ondergaan om van die uitspraken wetenschappelijke uitspraken te maken (16-31). De Fransman A. *Hennion* doet verslag van een sociologisch onderzoek naar culturele productie in het algemeen en naar de Franse grammofoonplaten-industrie in het bijzonder. Hij komt tot de slotsom, dat muzieksociologische analyse van populaire muziek verder moet gaan dan bestudering van het fenomeen op zich. Populaire muziek moet fungeren als ingang tot het onderzoek naar de nog onbekende maatschappelijke krachten waar deze muziek de exponent van is (32-40). De Duitser H. *Rösing* bespreekt de rol die muziek in reclameboodschappen speelt bij het effectief en duurzaam inprenten van een consumptieartikel in het bewustzijn van de luisteraars (41-51). F. *Fabbri* uit Italië werkt in zijn bijdrage het begrip 'muziekgenre' nader uit en probeert tot een sluitende definitie te komen aan de hand van enkele voorbeelden uit de Italiaanse lichte muziek van de laatste 30 jaar (52-81). De Zwitser P. *Beaud* probeert de cultuurhistorische oorzaken te achterhalen van de huidige onoverbrugbare kloof tussen de wereld van de ernstige muziek en die van de hitproducerende muziekindustrie. Hij maakt daarbij gebruik van de theorieën die Adorno in het nabije verleden over massacultuur lanceerde (82-92). De Zweden R. *Wallis* en K. *Malm* behandelen de wederzijdse afhankelijkheid van omroep en muziekindustrie aan de hand van de situatie in een ontwikkelingsland als Kenia, waar de verstrengeling nog in volle gang is en dus goed te observeren (93-110). J. *Collins* en P. *Richards*, beiden Britten, richten de aandacht op moderne Westafrikaanse populaire muziekstijlen en dan vooral op de sociale context die hun ontstaan mogelijk maakte (111-141). S. *Frith* uit Engeland meent in zijn bijdrage, dat een academische bestudering van popmuziek veelal voorbijgaat aan het feit dat een tophit niet alleen door de muziekindustrie handig tot stand gebracht verkoopsucces betekent, maar dat de kopers ervan een plaat écht mooi vinden en niet alleen maar denken mooi te vinden. De keuzes van zowel musici als publiek en zowel ondernemers als fans en de argumenten voor die keuzes, dat is waar Frith zich voor interesseert. Het publiek is geen gehoorzaam en volgzaam koopvee, maar ondanks manipulatie actief betrokken bij de ontwikkeling en betekenisgeving van popmuziek, is zijn boodschap (142-154). I. *Nestiev* uit de USSR geeft een overzicht van de stand van zaken in zijn land: de ideologische kijk op de commerciële westerse popmuziek, de concrete situatie van alledag (platenverkoop, aantal en soorten muziekgroepen, enz.) en het musicologisch onderzoek dat voor dit onderwerp steeds meer belangstelling begint te krijgen (155-162). P. *Olivier* uit Engeland analyseert het muziekgenre 'blues' volgens structuralistisch gezichtspunt en introduceert hierbij het zgn. binaire principe (163-173). A. *Barber-Kersovan* uit Joegoslavië beschrijft de botsing van twee muziekculturen: de traditionele en de hedendaagse. Preciezer: de ontwikkeling die de Sloweense traditionele muziek doormaakte vanaf het moment dat (ca. dertig jaar geleden) de angelsaksische beatmuziek-cultuur hier zijn intrede deed. En welke muziek en vrijetijdscultuur deze confrontatie van traditie en acculturatie uiteindelijk opleverde (174-189). R. *Jackson* uit de USA doet verslag van zijn werk aan één van de grootste popsongbladmuziekverzamelingen in de wereld, die van de New York Public Library (190-195). S. *Moore* uit Nederland behandelt de begrippen sociale identiteit, sociale verandering, sociale receptiviteit in relatie tot de ontwikkeling naar succes

van de groep Osibisa tussen 1960 en 1980, een popmuziekgroep van Westafrikaanse origine maar residerend in Londen, die in haar commerciële westerse muziek haar oorspronkelijke ethnische kwaliteiten wist te handhaven (196–222). *P. Wicke* en *G. Mayer* uit de DDR benadrukken het methodologische aspect van het onderwerp en roepen op tot interdisciplinair teamwork en een gedifferentieerde aanpak om de complexe sociale anatomie van populaire muziek te ontrafelen (223–231). De laatste drie bijdragen, resp. van *Ph. Tagg* (Zweden), *N. Josephs* (G.B.) en *O. Staarup* (Denemarken), gaan alle over de vraag wat populaire muziek-research heeft bij te dragen aan het moderne muziekonderwijs (232–248).

Kortom, was de populaire muziek wel altijd internationaal en interdisciplinair als het om de productie en distributie ervan ging, wetenschappelijk onderzoek van populaire muziek – als het al bestond – was gewoonlijk een in de marge van hooguit één vakgebied beredderende nationale aangelegenheid. Daar lijkt nu duidelijk beweging in te zijn gekomen. – R.F.

Klocke, Bernhard. *Häuser und Mobilair in einem westfälischen Dorf. Löwendorf, Kr. Höxter 1920–1977.* Münster 1980. F. Coppens Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 20). 262 p., talrijke plattegronden en 64 ill. buiten tekst.

Klocke heeft nagegaan welke veranderingen tussen 1920 en 1977 zijn aangebracht in de ruimtelijke indeling en de meubilering van de huizen in Löwendorf, een kleine plattelandsgemeente met een overwegend boerenbevolking in Detmold. Hij heeft daarvoor alle bewoners geïnterviewd, de huizen en interieurs gefotografeerd en archivalische gegevens over de verbouwingen in de betreffende periode bijeengezocht. Het grootste deel van zijn boek bestaat uit beschrijvingen van de afzonderlijke huizen (een dertigtal) met plattegronden van hun ruimtelijke indeling in 1920 en 1977, en een aantal relevante bijzonderheden over bedrijf en bewoning. Van drie huizen zijn de meubels geïnventariseerd en in kaart gebracht op plattegronden die de situatie in 1922 en 1977 (en in één geval ook nog in 1938 en 1960) weergeven. Zijn conclusies zijn niet spectaculair, maar wijzen de weg naar de mogelijkheden van een dergelijk onderzoek, bijvoorbeeld voor het vaststellen van regionale en sociale verschillen, wanneer het ruimer zou worden aangepakt. In grote lijnen komen ze erop neer dat zich in deze periode bedrijfs- en woonruimte in toenemende mate van elkaar isoleren, dat mechanisatie en specialisatie in de jaren dertig, maar vooral na 1955 de indeling van de bedrijfsruimte sterk veranderd hebben, dat uit de meubilering in toenemende mate de behoefte aan privacy en aan comfort blijken en uit de wandversiering een voortschrijdende profanisering in het bijzonder in het woonvertrek. – J.J.V.

Martin, Fred. *Bänkelsänger und Straatzanger. Vergleiche zwischen deutschen und niederländischen Bänckelliedern sowie ein Vorschlag den 'Moormann-Nachlass' neu zu ordnen.* Doct. scriptie Inst. Frantzen v. Duitse taal- en letterkunde, R.U. Utrecht 1979 (tweede opl. 1981). 183 p., 10 afb.; f 55,-.

In het museum 'Van Speelklok tot Pierement' te Utrecht bevindt zich de zogenaamde Moormann-collectie. Een nalatenschap die bestaat uit een omvangrijke verzameling liedbladen, -boeken en -handschriften met straatliederen. Een genre volksliederen dat in de eerste plaats tot stand kwam en gevoed werd door op straat en markt opererende liedbladventers. J. Moormann heeft vooral naam gemaakt met zijn samen met D. Wouters in de jaren dertig gepubliceerde bloemlezingen van deze straatliederen. In een tijd waarin het straatlied wel algemeen gekend maar nog allerm minst erkend werd, deden zij daarmee pionierswerk. Uit deze tijd en de jaren erna stamt Moormanns verzamelactiviteit. Zijn nalatenschap, in vrijwel ongeordende staat, was tot voor kort gehuisvest in drie grote

kartonnen dozen. Het is de verdienste van Martin, de schrijver van het hier te bespreken werkstuk, deze unieke collectie van bijna 1100 liederen thans zorgvuldig te hebben doorgelicht, geordend en ontsloten. Het laatste eenderde deel van deze studie is daar het sprekende bewijs van. Alle liederen zijn alfabetisch op beginregel geordend en achtereenvolgens voorzien van: een door de auteur uitgewerkte nieuwe categorie-indeling, een archiefnummer, een datering (voor zover te achterhalen), een opgave van andere gepubliceerde verzamelingen waarin het lied voorkomt, en tenslotte de naam van de maker van het lied (voor zover bekend). Ook voert Martin een bescheiden analyse uit op dit materiaal. In tabelvorm zet hij uiteen wat de gewichtsverdeling is van de negen liedcategorieën binnen het geheel van de collectie. En ook welke combinaties van categorieën het meest frequent optreden. Analyses die in deze vorm overigens geen uitspraken toelaten die verder reiken dan de Moormann-verzameling zelf. Martin verzuimt namelijk de geringste mededeling te doen over de verzamelcriteria en andere omstandigheden waaronder de collectie destijds tot stand kwam. Daarmee blijft ook elke indicatie achterwege van de representativiteit van dit deel van het (natuurlijk fictieve) 'totaal' aan straatlieders, wanneer en waar dan ook in Nederland in omloop gebracht.

Aan het Moormann-onderdeel in deze studie gaan twee vrij uitvoerige verhandelingen van algemene en inleidende aard vooraf (door Martin in de ondertitel enigszins raadselachtig aangeduid als 'Vergleiche zwischen deutschen und niederländischen Bänkelliedern'). Het boek opent met een helder overzicht van wat uit Nederlands maar vooral Duits straatliedonderzoek valt te concluderen m.b.t. herkomst, ontwikkeling en typische kenmerken van dit volksliedgenre en zijn vertolkers, zijn drukkers, zijn publiek, zijn onderscheidene thema's, etc. Het gaat de schrijver daarbij in de eerste plaats om een algemene typering van het verschijnsel. Historische en geografische verschillen worden buiten beschouwing gelaten. In het volgende onderdeel wordt deze ideaaltypische beschrijving geïllustreerd aan de hand van enkele tot de verbeelding sprekende straatzang-passages uit de Nederlandstalige romanliteratuur (b.v. H. Conscience en E. Claes).

Na deze beide inleidende gedeelten vormt een keuze uit de Moormann-collectie van acht Nederlandse straatliedteksten nu voorwerp van nadere bestudering. De liederen bestaan uit twee groepen van vier, die dezelfde historische gebeurtenis tot onderwerp hebben, nl. het uitbreken van de eerste wereldoorlog en de Rijksdagbrand van 1933. Beide gebeurtenissen worden eerst uitgebreid in herinnering gebracht en geplaatst in hun historische omgeving. Daarna wordt elk lied geanalyseerd en met de andere vergeleken op een aantal formele en inhoudelijke punten. Deze aanpak maakt het b.v. mogelijk iets over het gemiddelde waarheidsgehalte van vergelijkbare straatlieders te weten te komen, iets over de doorsnee taal- en rijmvvaardigheid van de liedtekstmaker, iets over de typische stijkenmerken waarmee geanticipeerd werd op de smaak van de potentiële liedblad-afnemer.

Al met al biedt dit werkstuk zowel een uiterst verzorgde inleiding in het verschijnsel 'straatliedzang' als een zeer welkome openstelling voor het publiek van een tot voor kort nog ontoegankelijk stuk cultuurreservaat. – R.F.

Mélanges d'ethnologie, d'histoire et de linguistique en hommage à Charles Joisten (1936-1981). – *Le monde alpin et rhodanien* 10 nr. 1-4 (1982); 538 p.; ill., krt. (Omslagtitel: *Coryances, récits et pratiques*).

In 1982 werden de vier afleveringen van *Le monde alpin et rhodanien* samengevoegd tot een bundel ter ere van de in 1981 overleden volkskundige Charles Joisten. Deze bundel bevat maar liefst veertig artikelen waarvan ik de belangrijkste wil noemen.

L. Röhrich bespreekt een achttiental Zwitserse duitstalige sagen en concludeert dat a. de Alpen een 'sagenreservaat' zijn; resten uit een zeer vroege periode van de culturele evolutie vindt men er terug; b. de sagen soms van ver afkomstig zijn (van Skandinavië tot het Middellandse-zeengebied); c. alle karakteristieken van de Alpen-economie erin terug te vinden zijn; d. ze een psychologisch element bevatten. Sagen worden niet zomaar verteld, ze hebben een adviserende en ontspannende functie. De achttien sagen zijn in Franse vertaling bijgevoegd (p. 25-41). C. Lecouteux geeft een overzicht van de voorstellingen die men in de middeleeuwen had van de berg als de plaats waar bovennatuurlijke dingen gebeurden en vreemde wezens woonden (43-54). Een sage over de opstand van de burgers van Arves (Savoie) tegen de bisschop van die stad in 1326 die vandaag de dag nog wordt verteld blijkt twee componenten te bevatten. De sage is gebaseerd op negentiende-eeuwse versies van het opstandverhaal, die in goedkope uitgaven verschenen, maar er zitten ook motieven uit een oudere mondelinge overlevering in. Het ontstaan van deze sage moet, volgens G. Collomb, niet los gezien worden van de sociaal-politieke situatie in de late negentiende eeuw, waarbij in de strijd tussen kerk en staat o.a. dit verhaal een propagandamiddel was (89-99). C. Fabre-Vassas behandelt een legende over Christus en Petrus, waarin beiden door een arme boerin gastvrij onthaald worden. Als beloning laat Christus het weinige brooddeeg groeien. Wanneer de vrouw echter zegt dat haar kinderen die in het varkenshok spelen varkens zijn, worden die door Christus in varkens veranderd. Fabre-Vassas acht het voorkomen van broodbereiding en varkenshok in deze legende niet toevallig. Zij wijst hiertoe op de vele verbanden en overeenkomsten tussen broodbereiding en varkensopfok, bakoven en varkenshok, kind en varken. De (verborgen) strekking van het verhaal is dat er distantie moet blijven tussen mens en varken opdat de mens in staat is het varken na enige tijd te doden en te eten. Wie zoals de boerin in de legende dit uit het oog verliest, wordt gestraft (155-178). Ph. Joutard wijst erop dat het niet zo belangrijk is of een legende van oorsprong een produkt van de schriftelijke elite-cultuur is of afkomstig is uit het volk. Wat er meer toe doet is de plaats en de functie van de legende in de mondelinge cultuur van een groep. De werkelijke tegenstelling is die tussen de legende die nog binnen de gemeenschap functioneert (gedrag beïnvloedt, geschiedenis maakt) en de 'dode' legende (179-183). M. Vovelle vraagt zich af welke invloed het Napoleontische tijdperk op de mentaliteit van de Franse plattelandsbevolking heeft gehad. Was er sprake van continuïteit of restauratie of juist van een stabilisering van de nieuwe attitudes die in de revolutionaire negentiger jaren gepropageerd waren? Zeker hebben zich op het gebied van de gemeenschap, de familie, de religie en de cultuur grote veranderingen voorgedaan, die de mentaliteit van de landelijke bevolking sterk beïnvloed zullen hebben. Te denken valt b.v. aan de grote demografische verschuivingen, de afbraak van de traditionele sociale kaders, de daling van geboorte- en sterftecijfers en de toename van het alfabetisme. Toch zijn er ook duidelijke aanwijzingen voor het voortleven of weer opduiken van oude, voorrevolutionaire, gewoonten en gebruiken tijdens het Empire (193-209). Aan de hand van een onderzoek naar de term 'faire barbo' in het dertiende-eeuwse Zuid-Frankrijk constateert J. Berlioz dat de wereld van opgroeiende kleine kinderen bewust werd beperkt door het dreigen met de boeman (221-234). Onderzoek naar de verhalen die in Wallis (Zwitserland) in omloop zijn over de Vouivre, een monsterachtig fabeldier, doet R.-C. Schüle concluderen dat de houding ten opzichte van die verhalen in de laatste jaren is veranderd. Vijfendertig jaar geleden werden deze verhalen nog als waar gebeurd gepresenteerd, nu is er bij het vertellen veel meer afstand. Enige voorbeelden van deze verhalen zijn bijgevoegd (281-286). M. Hudry tenslotte onderzocht het gebruik van ex-voto's, in dit geval wassen beeldjes tijdens het feest van St. Aubin (1 maart) te Macôt. Dit gebruik was tot de negentiende eeuw erg populair, maar is in de loop van de twintigste eeuw

verdwenen (verbod in de vijftiger jaren). Oorzaak van het verdwijnen is in de eerste plaats het formalistische karakter ervan, waardoor het met de voortschrijdende ontkerkelijking steeds meer vitaliteit verloor. In de twintigste eeuw keerden de mannen zich ervan af en ging het gebruik tot het domein der vrouwen behoren. Voor de ontwikkelingen in deze eeuw heeft de auteur gebruik gemaakt van vraaggesprekken (437-449). – H.v.K.

Mirrors of mortality. Studies in the social history of death. Joachim Whaley (ed.). London 1981, Europa publications limited. 252 p., ill.; £ 19,50; ISBN 0-905118-67-7.

De recente Franse geschiedschrijving over de dood begint ook in de Angelsaksische wereld de pennen in beweging te zetten. De artikelen in *Mirrors of mortality* houden zich alle bezig met de vragen die de laatste jaren door Philippe Ariès en ook door Pierre Chaunu, Robert Favre, François Lebrun en Michel Vovelle naar voren zijn gebracht. Ariès publiceerde in 1977 zijn *L'homme devant la mort*, waarin hij bloemlezend in al het hem als historicus ter beschikking staand materiaal een schema presenteerde van de veranderende houding van de mens ten opzichte van de dood van de vroege middeleeuwen tot aan de moderne tijd. Ariès onderscheidt daarin vijf fasen die op elkaar volgen maar tegelijkertijd elkaar ook ten dele overlappen. De eerste fase (*la mort apprivoisée*) zou je de natuurstaat kunnen noemen, de aanvaarding van de dood in het besef dat iedereen sterfelijk is. Deze houding vond Ariès zowel bij de paladijnen van Karel de Grote als bij de negentiende-eeuwse boeren van Tolstoi. *La mort de soi* is de tweede fase die zich vanaf de elfde eeuw bij de rijke elite manifesteert. Een meer individualistische benadering, het sterfbed en sterfuur, worden dramatisch geaccentueerd. In de zestiende eeuw vindt men daarnaast de aanzetten tot *la mort longue et proche* in katholieke en protestantse 'nieuwe soberheids'-milieus. Soberheid en flegma tijdens het stervensuur vanuit de opvatting dat alles ijdelheid is en het leven sterven. In de tijd van de Verlichting, tweede helft achttiende eeuw, heeft deze houding zich ontwikkeld tot een complete ontkenning van de dood. De triomf van de rede maakt dat de dood als iets wilds en vreeswekkends wordt gezien. *La mort de toi*, het sterven van de ander, en dan in het bijzonder van een van de gezinsleden dat dan als een ondragelijke ramp wordt gezien, is typerend voor de romantische negentiende eeuw. De laatste fase is de tijd waarin wij nu leven, de fase van *la mort inversée*. Niemand wil meer wat met de dood te maken hebben. De stervende wordt geïsoleerd in een ziekenhuis en voor rouw en verdriet is geen plaats meer. Ariès laat uitkomen dat hij deze ontwikkeling als negatief ervaart. Van een in alle rust aanvaarden van de dood is de (westerse) mensheid nu gekomen tot een zoveel mogelijk uit de weg gaan van zijn uiteindelijke bestemming.

Van de een veel kortere tijdsperiode beslaande werken van Chaunu, Lebrun, Favre en Vovelle is dat van Vovelle (*Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*) verreweg het belangrijkste vanwege de daar voor het eerst gebruikte methode van de analyse van de formuleringen van een groot aantal in de tijd elkaar opvolgende testamenten voor de bestudering van mentaliteitsveranderingen (zie voor een uitgebreidere bespreking van Ariès, Chaunu en Favre en een kortere van Lebrun en Vovelle: Pim den Boer. *Existentiële geschiedenis. Enkele Franse studies over dood en angst*. Ts.v. geschiedenis 94 nr. 1 (1981) p. 58-70).

Alhoewel geïnspireerd door de bovengenoemde Franse historici heeft toch geen enkele van de schrijvers van de hier te bespreken artikelen gebruik gemaakt van de door Vovelle geïntroduceerde methode van de seriële analyse. Het bronnenmateriaal bestaat o.a. uit contemporaine literatuur, dagboeken en mémoires, krant artikelen en rechtsteksten. De meeste artikelen beperken zich tot het middeleeuwse en moderne Europa. Buitenbeentjes

zijn daarbij een artikel van Christiane Sourvinai-Inwood over sterven in het Homerisch Griekenland (p. 15–39) en één over de stervensrituelen en ceremonies in hindoeïstisch Noord-India vanaf 1600 tot nu van de hand van C.A. Bayly (154–186). Sourvinai-Inwood ziet in de ontwikkeling in het oude Griekenland een duidelijke parallel met die in het middeleeuwse Europa. Ook in Griekenland vond ze, om de terminologie van Ariès aan te houden, 'la mort apprivoisée' als eerste fase, gevolgd door een meer individualistische houding ten opzichte van de dood, 'la mort de soi'. Bayly ziet tussen 1600 en nu erg weinig veranderen in de houding van de Indiërs ten opzichte van de dood, terwijl in die tijd in Europa juist wel veel verandert. Slechts een verschuiving van aandacht voor rituelen naar aandacht voor ceremonies, die ook in de Europese maatschappij heeft plaatsgevonden, kan hij constateren.

Van de overige artikelen is het stuk van John McManners *Death and the French historians* (106–130) duidelijk anders dan de rest. Zijn artikel is historiografisch van aard, terwijl de overige case-studies zijn. McManners geeft een uitgebreid overzicht van de Franse geschiedschrijving over de dood, van z'n wortels tot de belangrijkste hedendaagse exponenten en herhaalt daarmee voor een groot deel de inleiding van Joachim Whaley. Beiden eindigen ook met een bijna identieke opmerking nl. dat historici niet het doodgaan onderzoeken, maar het leven, niet het innerlijk van de mens maar de maatschappij; ze bestuderen hoe de houdingen van levende mensen worden beïnvloed door de verwachtingen en angsten omtrent de dood. Onderscheid moet b.v. gemaakt worden tussen verdriet en de uiting daarvan. Historici zijn in staat verandering in de uiting van verdriet te constateren, maar niet om daaruit de conclusie te trekken dat mensen meer of minder verdrietig zijn geworden. Het schema van Ariès wordt hiermee niet in twijfel getrokken, wel het waardeoordeel dat hij aan de ontwikkeling hecht. R.C. Finucane's *Sacred corpse, profane carrion: Social ideals and death rituals in the later middle ages* (40–60) beschrijft de gebruiken bij de begrafenis van koningen en misdadigers, van heiligen en kettlers, geëxcommuniceerden en Joden in de middeleeuwen. Zo'n begrafenis hield meer in dan het verwijderen van een lichaam, het was een gelegenheid om de wereldlijke en geestelijke orde te bevestigen. Uit Paul F. Fritz' artikel *From public to private: The royal funerals in England, 1500–1830* (61–79) blijkt dat er bij de koninklijke begrafenissen in Engeland tussen 1500 en 1830 een duidelijke trend van publieke, kostbare naar meer intieme sobere begrafenissen te constateren is. Oorzaak daarvan is, volgens de schrijver, een complex van persoonlijke, politieke en economische factoren. Zeer belangrijk daarbij was echter het verlies van invloed van de 'heralds', een groep hovelingen, ten koste van particuliere begrafenisondernemers. Een iets uitgebreidere bespreking verdient Whaley's artikel over de begraafpraktijken in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Hamburg, een studie waarbij o.a. gebruik is gemaakt van de notulen van de Hamburgse senaat en krantartikelen (*Symbolism for the survivors: the disposal of the dead in Hamburg in the late seventeenth and eighteenth centuries*, 80–105). Whaley komt tot de conclusie dat de doorbraak van de 'la mort longue et proche' houding, die volgens Ariès in de tweede helft van de achttiende eeuw heeft plaatsgevonden, in Hamburg achterwege is gebleven. Ondanks aanhoudende kritiek van verlichte zijde blijven de begrafenissen daar over het algemeen tot in de negentiende eeuw duidelijk openbaar en luxueus. Een werkelijke verandering treedt pas op als de begraafplaatsen uit de stad verwijderd worden (o.a. door nieuwe inzichten op het gebied van hygiëne, pogingen om de verspreiding van infecties tegen te gaan). De laatste begrafenis in een kerk vindt in 1812 plaats, daarna is het lijk voorgoed uit het centrum van de gemeenschap verwijderd en pas dan verandert de houding ten opzichte van de dood. De aandacht richt zich nu op de begraafplaats en de grafsteen, kenmerkend voor de 'la mort de toi' fase. Bij *Sentiment and Antiquity: European tombs 1750–1830* van

David Irwin (131–153) zijn achttiende- en negentiende-eeuwse grafmonumenten de belangrijkste bron. De kritiek van verlichte geesten zoals Diderot op de barokke monumenten die in het begin van de tweede helft van de achttiende eeuw nog de heersende mode waren blijkt succes gehad te hebben. Aan het eind van de eeuw zijn verdriet en angst niet meer van de beelden af te lezen, ze zijn nu kalm en sober. Kenmerkend voor deze periode is ook de populariteit van de klassieke stele. Het laatste artikel van de hand van David Cannadine *War and death, grief and mourning in modern Britain* (187–242) zet zich nog meer dan dat van Whaley af tegen de door Ariès gepresenteerde visie. De kritiek is dit keer niet alleen gericht tegen Ariès' schema maar ook tegen de moralistische invulling daarvan. Cannadine toont aan dat in Groot-Brittannië de situatie oneindig veel gecompliceerder ligt dan men op grond van Ariès zou verwachten. Vanaf 1850 is de houding ten opzichte van de dood enkele keren drastisch veranderd onder invloed van technische en economische ontwikkelingen, maar ook onder invloed van dramatische gebeurtenissen als vooral de eerste, maar ook de tweede wereldoorlog. Volgens Cannadine is er geen betere tijd geweest om te sterven als juist nu. Een jonge of gewelddadige dood behoort tot de uitzonderingen. Sterven gebeurt meestal op latere leeftijd, men hoeft er geen show meer van te maken, er is geen angst meer voor de hel, geen angst om de nabestaanden; kortom in Groot-Brittannië is de mogelijkheid om te sterven 'zo pijnloos als maar mogelijk is en zonder erg veel onnodige drukte' nu groter dan ooit.

Of Ariès nu gelijk heeft of Cannadine, duidelijk is dat, zoals McManners en Whaley al zeiden, historici niet in staat zijn om te beoordelen of mensen in een bepaalde periode gelukkig waren of niet. Maar wie wel? – H.v.K.

Moser, Dietz-Rüdiger. *Verkündigung durch Volksgesang. Studien zur Liedpropaganda und -katechese der Gegenreformation.* Berlin 1981, Erich Schmidt Verlag. 668 p., 14 ill.; DM 148,-; ISBN 3-503-01648-1.

Hoewel het boek zichzelf niet als zodanig aanduidt, noemt de uitgever het in een begeleidende brief een *handboek*. Het is een verzameling 'case studies', voorafgegaan en onderbroken door theoretische en historische beschouwingen en bijeengehouden door één centraal complex van vragen: in welke mate is het geestelijk volkslied, in het bijzonder ten tijde van de Contrareformatie, een produkt van de katholieke clerus, door deze met zeer bepaalde bedoelingen in omloop gebracht en min of meer systematisch in zijn overlevering gesteund; welke orden waren hierbij betrokken en wat waren hun specifieke oogmerken; om welke categorieën van liederen gaat het en hoe zijn de activiteiten en bedoelingen van de verschillende orden in de liederen zelf terug te vinden? Een uitwerking dus van wat ik in het verleden eens de 'wet van Moser' heb genoemd (VB 6,2 153vv). Die kwalificatie is misschien niet geheel terecht geweest, want aan de totstandkoming van die 'wet' is niet onbelangrijk voorbereidend werk voorafgegaan, vnl. door Oostenrijkse volkskundigen als Schmidt, Kretzenbacher en anderen. Maar wel niemand zal, na kennisneming van de overweldigende hoeveelheid bewijsmateriaal die in dit boek bijeengebracht is, nog kunnen ontkennen dat de gedachte die eraan ten grondslag ligt en de vaak briljante maar steeds buitengewoon grondige uitwerking ervan ruime perspectieven bieden aan het volkskundig, hymnologisch en literair-historisch onderzoek. Het is een boek dat iedereen die zich met het geestelijk volkslied, in het bijzonder legende-, mirakel- en exempellied, en met het aangrenzende volksverhaal bezighoudt onder handbereik zal moeten hebben. Om al deze redenen mag het inderdaad een handboek genoemd worden.

Het is, ook zonder Moser, voldoende bekend dat met name twee orden of groepen van

orden zich na het concilie van Trente (1545–63) voor het realiseren van hun missionaire en catechetische (dus godsdienstonderwijskundige) doelstellingen hebben bediend van het (volks)lied: de Societas Jesu met de onder haar ressorterende Maria-broederschappen en de orden levend naar de regel van Franciscus (Minderbroeders, Capucijnen) met hun bijbehorende tweede en derde orden. Talrijke liedboeken en -bladen leggen daarvan, ook in Nederland en Vlaanderen, getuigenis af. Ook de Reformatie had zich, Luther voorop, in dit opzicht niet onbetuigd gelaten. Toch zijn, meent Moser, de verschillen in benadering opvallend: aan reformatorische zijde een expliciet geloofsgetuigen dat zich vooral binnen de muren van de kerk afspeelt en gebruik maakt van een hoogst indrukwekkende maar mettertijd steeds archaischer wordend melodieënrepertoire; aan katholieke zijde daarentegen liederen van een 'opvallend onopvallende' confessionaliteit als poging tot liturgisering van het dagelijkse leven en daarom vooral buiten de kerk in gebruik, aansluitend bij in de regio vigerende zang- en verteltradities en ten dele zelf al spoedig in die tradities opgenomen. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat veel meer katholieke liederen in protestantse gebieden zijn aangetroffen dan omgekeerd. Ook de verschillen tussen de beide orden springen evenwel in het oog: enerzijds het agressieve missionaire offensief van de (oorspr. Spaanse) S.J. ('geen mens onbekeerd de deur uit'), gebaseerd op Ignatius' *Exercitia spiritualia* (1548) in combinatie met de doelstellingen van de Sacra Congregatio de Propaganda Fide (Rome 1622), anderszijds de 'client-centered', op de onmiddellijke pastorale behoeften van de gelovigen gerichte methoden van de (oorspr. Italiaanse) Franciscanen en hun aanhang. Ook al gaan de laatste met hun liederen technisch niet principieel anders om dan de Jezuïeten, de eraan ten grondslag liggende orde-theorieën geven werelden van verschil te zien.

De Societas Jesu stond aanvankelijk zeer afwijzend tegenover het gebruik van de volkstaal en de toepassing van muziek in eredienst en (godsdienst-) onderwijs. Zij legde een welhaast calvinistisch aandoende afkeer van uiterlijk vertoon aan de dag die ook in haar opvattingen van de menselijke nietigheid en zondigheid tegenover de goddelijke almacht tot uitdrukking komt. Pas na lange discussies kwam rond 1600 in Duitsland het catechismusgezang in de plaats van de vespers. Maar vanaf die tijd zijn de Jezuïeten dan ook niet meer weg te denken uit de Europese lied- en liedboekenproductie, zoals ze zich, waarschijnlijk met dezelfde oogmerken, ook zouden oriënteren op andere takken van kunst, bv. het religieuze embleemboek. Hun liederen vonden vooral toepassing bij de volksmissies (op één plaats of streek geconcentreerde zendingssacties die enkele dagen tot enkele maanden konden duren), bij de catechese, bij congregatiebijeenkomsten en in het gezin voor het gebruik van de maaltijd. Zij appelleren, constateert Moser, vooral aan het verstand: voor de ongelovige, tot wie ze zich in de eerste plaats richten, is de bekering geen emotionele maar een rationele beslissing. Door concretisering van de 'onzienlijke dingen' in lied en verhaal zou ook de verstandelijk minder begaafde inzicht moeten krijgen in wat hem onvermijdelijk te doen stond. Daarbij werd een geraffineerd gebruik gemaakt van Aristoteles' triade memoria-intellectus-voluntas. Dat het wel eens hardhandig kon toegaan bewijzen liederen waarin extreme gevallen van bv. zedelijk- of juist onzedelijkheid aan de orde zijn, verder heiligenliederen waarin de historische, althans als zodanig erkende feiten ondergeschikt zijn gemaakt aan het beoogde doel en liederen waarin pseudo-apocriefe (dus dubbel-apocriefe) bijbelverhalen en -motieven een rol spelen, een en ander niet zelden van een bedenkelijk artistiek niveau.

De orden naar de regel van Franciscus hadden, in tegenstelling tot de Jezuïeten, een 'natuurlijke aanleg' voor muziek en poëzie. Toch gingen zij pas tot geregelde publicatie van hun liederen over nadat de S.J. hun daarin was voorgegaan; we schrijven dan 1628. Hoe systematisch ook zij hun taak opvatten, blijkt hieruit dat de Franciscanen in Bosnië en

Herzegowina zelfs 'workshops' organiseerden waar ordebroeders een cursus volksliederen schrijven konden volgen. Met uitzondering van de Capucijnen, die enigszins de harde lijn van de Jezuïeten volgden en zich vooral op de missie richtten, beperkten de Franciscaanse orden hun werkterrein tot (de onmiddellijke omgeving van) de kerk. Hun theologie vormde geen uitgekiend systeem, maar was, conform de wens van de stichter, veeleer een manier van denken en zijn – 'vivere secundum formam sancti evangelii' – waarin de navolging van Christus een van de hoofdgedachten was. Prediking en biecht waren hun belangrijkste bezigheden en het ligt, gezien het voorafgaande, dan ook voor de hand dat zij veel beter dan de S.J. waren toegerust voor het schrijven en componeren en in omloop brengen en houden van liederen; Moser's onderzoek heeft dat trouwens ook bevestigd. Hoe goed zij de 'volks-toon', wat dat dan ook moge zijn, konden treffen, blijkt uit het feit dat niet minder dan twaalf liederen van Procopius van Templin O.F.M. Cap. (1609–80) in 1806 werden opgenomen in *Des Knaben Wunderhorn*. Een belangrijk aandeel in de productie en overdracht van liederen heeft intussen de zgn. Derde Orde van Franciscus (Tertiariissen) gehad: zij bestond uit leken, w.o. veel echtparen, vaak behorend tot de sociale bovenlaag, die zich in hun dagelijkse leven inzetten voor de Franciscaanse idealen; tot de Derde Orde behoorden leden met klinkende namen als Dante, Petrarca en Cervantes.

Moser heeft er al vaak blijk van gegeven, als geen ander thuis te zijn in de buitengewoon complexe ontwikkeling van de leer der kerk en de neerslag daarvan in verhaal, lied en gebruik. Hij kent de Catechismus romanus even goed als de werken van Bonaventura. In dit boek gaat het in het bijzonder over de wijze waarop de bij het contrareformatorisch offensief betrokken orden de leer vertaalden naar hun eigen specifieke idealen en doelstellingen. Om daarin inzicht te krijgen heeft Moser zich vooral verdiept in de novicenliteratuur van elke afzonderlijke orde. Om de overvloed aan liedmateriaal enigszins de baas te kunnen heeft hij zich drastische beperkingen moeten opleggen. In de tijd begrenst hij zijn onderzoek tot de periode waarin de S.J. in Duitsland en Oostenrijk actief was, d.i. van 1544 resp. 1551 tot aan de opheffing van de orde in 1773. Geografisch beperkt hij zich tot centraal Europa en daarin vooral tot de Duitse taalgebieden. De grootste beperking heeft het beschikbare liedmateriaal zelf moeten ondergaan: als catechetische volksliederen beschouwt Moser uitsluitend verhalende liederen in de volkstaal, waarin de leer der kerk zoals opnieuw geformuleerd in Trente op enigerlei wijze voor gelovigen en ongelovigen geconcretiseerd wordt. Het regelrechte bijbellied wordt, hoewel kwantitatief in de meerderheid, door deze definitie uitgesloten; in de praktijk gaat het om legende-, mirakel- en exempellieder. In één opzicht heeft Moser zich geen beperking opgelegd, hoe voor de hand liggend dat ook was, en dat is nu juist de kracht van het boek: hij bepaalt zich niet tot schriftelijk vastgelegd (meestal: gedrukt) materiaal, maar betreft zeer uitgebreid het tot in onze tijd mondeling overgeleverde lied bij zijn onderzoek. En juist dáár zien we het effect van de 'opvallend onopvallende' aanwezigheid van door de wol geverfde Jezuïeten, quietistische Minderbroeders en retorisch begaafde Capucijnen het duidelijkst. Dat wil zeggen: Moser ziet het altijd het eerst. Hij hakt al jaren met dit bijltje en heeft een buitengewoon fijn-analytisch zintuig ontwikkeld voor alle subtiele nuances die in de honderden door hem bestudeerde liederen iets kunnen loslaten over herkomst en functie. Bovendien stelt zijn enorme belezeneid hem in staat, voor het ongeoefende oog nauwelijks zichtbare details te verbinden met de daarachter liggende ideeën en doelstellingen. Hij heeft bovendien dat zeldzame talent dat ook de medievist wijlen Bonaventura Kruitwagen O.F.M. bezat: zeer gecompliceerde zaken zó aan de orde stellen en verklaren dat zelfs een kind het kan begrijpen. Wie ooit Kruitwagen gelezen heeft, weet wat ik bedoel: schrijven als het ware in aanwezigheid van de lezer.

Van het boek dat het resultaat is van dit onderzoek vormen de hoofdstukken 2 en 3,

Aspecten van de Jezuïeten-liedpropaganda resp. van de Franciscaanse liedcatechese, met hun 400 bladzijden in alle opzichten de kern. Zij zijn op gelijke wijze opgebouwd: inleidende paragrafen van algemene aard gevolgd door zeer uitvoerige analyses van liederen op basis van vijf centrale, orde-specifieke gedachten resp. uit Ignatius' *Exercitia* en uit de Franciscaanse theologie. Het blijkt dat de Ignatiaanse ideeën veel explicieter in de liederen aanwezig zijn dan de Franciscaanse, die, hoewel goed bewaard gebleven, toch zozeer gemeengoed zijn geworden dat ze zich buitengewoon moeilijk laten isoleren. Hoofdstuk 1 bevat de inleidende stukken: probleemstelling, definities, methoden, status quaestionis etc., terwijl hoofdstuk 4 o.a. de principes behandelt die ten grondslag hebben gelegen aan de vormgeving van de liederen, de betekenisleer (vergelijkbaar met de emblematiek) en wat Moser noemt de paraliturgische toepassing van het lied, d.w.z. het gebruik dat ervan gemaakt werd in het dagelijkse leven – een hoogst belangwekkend stuk, dat laatste. Elk hoofdstuk wordt besloten met een 'tussenbalans', het boek zelf met een samenvatting en met uitvoerige registers die geen wens onvervuld laten. Zo hoort het ook bij een handboek.

De tijd dat het catechetische lied in het Nederlandse taalgebied min of meer geregeld voorwerp van onderzoek was, ligt al weer 20 jaar achter ons; een aantal dissertaties bij Asselbergs in Nijmegen en Rombauts in Leuven zijn de belangrijkste resultaten ervan geweest. Ze zijn met het verschijnen van Mosers boek niet méér verouderd dan ze misschien al waren. Maar ze gaan dan ook eigenlijk over iets anders dan waar Moser het over heeft. Moser voegt aan het onderzoek een geheel nieuwe dimensie toe die in de jaren '60 nog zo goed als onbekend was, maar waar de toekomstige onderzoeker niet meer omheen zal kunnen. Ik heb door Moser afgeleerd te menen dat 'Hoe leidt dit kindeke' 'zomaar' een kerstlied is en de ballade van de onschuldig gehangene 'zomaar' een ballade. Daar ben ik hem erkentelijk voor. – F.H. Matter.

Naschrift. Wie aan de hand van Mosers werk onderzoek zou willen doen naar het Nederlandse catechetische (volks)lied van de Contrareformatie – en ik zou niet weten hoe dat zonder dit boek nog zou kunnen – zal misschien pijnlijk getroffen zijn door Mosers mededeling (p. 70) dat een belangrijke en vroege Nederlandse verzameling, *Pergula Spiritualis melodiae* van Bernard van Bauhuysen S.J. (Antwerpen 1617), onvindbaar is gebleken. Laat hij of zij dan weten dat achter deze Latijnse titel een gewone Nederlandse schuilgaat en wel die van *Het Prieel der gheestelijcke Melodie* dat zonder naam van de auteur (!) in 1609 in Brugge verscheen; de derde mij bekende druk, maar in werkelijkheid een vierde of vijfde, kwam inderdaad in 1617 in Antwerpen uit. De oudst bekende druk, die van 1609, is al door Bäumker beschreven (I nr. 210); zelfs het daar genoemde exemplaar bevindt zich nog steeds in de stadsbibliotheek van Trier, signatuur Mu. 8° 261. – F.H.M.

Nahl, Rudolf van. *Zauberglaube und Hexenwahn im Gebiet von Rhein und Maas. Spätmittelalterlicher Volksglaube im Werk Johan Weyers (1515–1588).* Bonn 1983, Ludwig Röhrschheid Verlag. (Rheinisches Archiv 116). 216 p.; ISBN 3-7928-0464-6.

Johan Weyer, in de Nederlandse literatuur beter bekend als Johannes Wier, is één van de eerste exponenten geweest van een rationele stroming onder de ontwikkelde lagen van de bevolking die zich ging verzetten tegen het in die tijd gangbare heksenbeeld, dat al tot menige heksenverbranding had geleid en nog tot vele verbrandingen zou leiden. In zijn in 1563 voor het eerst verschenen werk *De praestigijs daemonum* poogt Weyer te bewijzen dat gewone individuen geen bovennatuurlijke eigenschappen, zoals b.v. de eigenschap om te toveren, kunnen hebben. Hierbij geeft hij talloze voorbeelden van de verbreiding van het geloof in toverij in het gebied tussen Rijn en Maas waar hij als stadsarts van Arnhem en later

als lijfarts van de hertog van Kleef-Jülich-Berg zijn arbeidsterrein had. Het grootste gedeelte van Van Nahls boek is gewijd aan die voorbeelden. Zij laten volgens hem zien hoe de mensen in die tijd en in die streek dachten over allerlei aspecten van het bovennatuurlijke, over de macht van de duivel (en God) bij het toveren, over tovenaars en heksen. Van Nahl is erg dicht bij zijn bron gebleven, het hoofdstuk gewijd aan het geloof in toverij en aan de heksenwaan bestaat voor bijna de helft uit citaten uit *De praestigiis daemonum*, meestal in zestiende-eeuws Duits, soms in het Latijn. Confrontatie van het gevondene met ander materiaal of met literatuur komt slechts zo nu en dan voor. Dit zou het werk zeker interessanter gemaakt hebben. Zo is b.v. Van Nahls visie op het ontstaan van het heksenbeeld in de late middeleeuwen duidelijk anders dan die van Cohn (Europe's inner demons) en Kieckhefer (European witchtrials). Volgens Van Nahl is door een samengaan van een inheems geloof in geesten met antieke magie zowel bij het gewone volk als bij een groot gedeelte van de elite het geloof ontstaan in de heks die een verbond met de duivel heeft gesloten. Cohn en Kieckhefer wijzen er juist op dat het geloof in de heks als bondgenote van de duivel niet bij het gewone volk voorkwam, maar alleen een notie was van de intellectuele elite die tijdens de heksenprocessen hun heksenbeeld, vaak met behulp van martelingen, aan de beschuldigten opdrong.

Het hoofdstuk over geloof in toverij en heksenwaan wordt nog voorafgegaan door een bespreking van de overige over Weyer verschenen literatuur, een levensbeschrijving en een uitgebreid overzicht van de van de hand van Weyer verschenen werken en hun drukken. – H.v.K.

Nederlandse volkskundige bibliografie. Systematische registers op tijdschriften, reekswerken en gelegenheidsuitgaven, XXXII. Noordbrabantse tijdschriften (1830-1960), 'Taxandria' uitgezonderd door Hilde Lambrechts. Antwerpen 1981, Centrum voor Studie en Documentatie. LIV, 449 p.; Bfr. 750,-.

Voorafgaand aan het bibliografische deel geeft de samenstelster een beknopt overzicht van de geschiedenis van de volkskundige belangstelling in Noord-Brabant en de geschiedenis en bibliografische gegevens van de dertien geëxcerpeerde Noordbrabantse tijdschriften (Bijdragen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, Brabantia, Brabantia Nostra, Brabants Heem, Edele Brabant, Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Ghulden Roos', Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'De Oranjeboom', Noordbrabant, Noordbrabants Jaarboek, Noordbrabantse [Volks]almanak, Sinte Geertruydsbronne en het Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde). Het bibliografische deel is weer volgens het Hoffmann Krayer-systeem ingedeeld en bevat artikelen en recensies over volkskundige onderwerpen. – J.J.S.

Poortinga, Ype. *Hûndert pûn klûntsjes en in karre fol lytsjild. Fryske folksferhalen.* Baarn/Ljouwert 1982, Bosch & Keuning/De Tille. (Fryske folksferhalen VII). 378 p., ill.; ISBN 90-246-4430-5; f 32,50.

Het zevende en laatste deel van de serie *Fryske folksferhalen* bestaat behalve uit recent opgenomen verhalen ook uit oudere, reeds eerder gepubliceerde teksten. Voor deze laatste verhalen werden de volgende selectiecriteria gehanteerd: behalve dat het voldoende kwaliteit moest hebben, mocht het verhaal of een variant daarvan niet in een sagenboek gestaan

hebben en mocht het ook geen Friese vertaling zijn van een niet-Fries verhaal. De verhalen zijn in een bijlage weer waar mogelijk voorzien van AT-of Sinninghe-nummers. Tevens staan daar de gegevens over de herkomst van de verhalen vermeld. – J.J.S.

Roche, Daniel. *Le peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle.* Collection historique dirigée par M. Agulhon et P. Lemerle. Paris 1981, Ed. Aubier-Montaigne. 288 p., tatr. tab., graf. en afb.; Ffr. 74,-.

Uitgaande van de vraag in hoeverre de denkbeelden uit de eeuw van de Verlichting invloed hebben uitgeoefend op het dagelijkse leven van de gewone man en in verband daarmee, hoe de Parijse massa, om actief aan de revolutie van 1789 te kunnen deelnemen, tot een tenminste gedeeltelijk politiek bewustzijn is gekomen, wordt in dit werk, resultaat van zes jaar collectieve arbeid van studenten onder leiding van de auteur, de materiële cultuur van het Parijse 'volk', hier voornamelijk de arbeiders, kleine zelfstandigen en huispersoneel, onder de loupe genomen en in haar sociale context geplaatst. Huisvesting, huisinrichting, slapen, eten, drinken, hygiëne, kleding, communicatiemediã, alfabetisering, vrije tijd, straatleven, al deze aspecten en de veranderingen die zich daarin in de loop van de achttiende eeuw voordoen worden belicht. Als bronnen werden gebruikt boedelinventarissen, politierapporten, gerechtelijke processtukken, statistische en demografische gegevens en eigentijdse waarnemingen van achttiende-eeuwse auteurs. De belangrijkste conclusie waartoe de gegevens leidden is dat het huispersoneel in dienst bij de bourgeoisie nieuwe modegrillen, normen, waarden en ideeën die het bij zijn werkgevers signaleerde doorgaf aan de overige groepen van de werkende klasse. – M.v.D.

Scherf, Walter. *Lexikon der Zauberãmchen.* Stuttgart 1982, Alfred Kröner Verlag. (Kröners Taschenbuchausgabe 472). XXI, 538 p., 20 ill.; ISBN 3-520-47201-5; DM 34,-.

Dit naslagwerk behandelt de gangbaarste versies van 120 Europese wondersprookjes. Dit alfabetisch naar titel geordende overzicht van typen bestaat uit: gegevens over de eerste publicatie van de uitgekozen tekst, een korte inhoud, vergelijking met typevarianten en literatuurverwijzingen. Bij het opstellen van het lexicon ging de samensteller uit van de bekendste teksten uit de grote Duitse sprookjesverzamelingen, maar betrok hierbij ook versies uit andere talen. Ter ontsluiting van de typologie bevat het lexicon een register op motieven en een op personen en zaken. – J.J.S.

Segalen, Martine. *Mari et femme dans la société paysanne.* Paris 1980, Flammarion. 214 p., 16 afb.; Ffr. 64,35; ISBN 2-08-210957-7.

Over de verhouding tussen man en vrouw op het platteland in de negentiende eeuw bestaan voornamelijk stereotiepe oordelen, waarin de autoriteit van de man en de onderworpenheid van de vrouw beklemtoond worden. De bron van deze vooroordelen zijn de beschrijvingen van het volksleven, waarvoor na 1820 belangstelling ontstaat. Deze beschrijvingen vormen ook de belangrijkste bron voor deze studie, naast de schilderijen van Millet en Courbet, de regionale compilaties van zegswijzen en spreekwoorden en (voor de ontwikkeling in de twintigste eeuw) de rapporten die in de jaren veertig voor het onderzoek naar het huis op het Franse platteland zijn opgesteld. Op grond van deze bronnen schetst de schrijfster een genuanceerd beeld van de sociale en economische overwegingen die een rol speelden bij het totstandkomen van verbintenissen, de plaats van man en vrouw in het eigen huishouden en in de dorpsleven, de constanten en variabelen in hun taakverdeling en

de consequenties die een en ander heeft voor hun sociaal gedrag en de houding tegenover elkaar. Ze komt tot de conclusie dat het stereotiepe beeld van de autoritaire gezagsverhouding een projectie is van de ideeën over het huwelijk bij de burgerij (waarvan de beschrijvers van het volksleven deel uitmaken) en berust op een verkeerde interpretatie van feiten. In werkelijkheid schuilt achter de rituelen, tradities, gewoonten en zegswijzen die zij analyseert een hecht bondgenootschap van twee gelijkwaardige partners, dat niet los is te denken van de plattelandssamenleving waarvan het deel uitmaakt en dat pas in de loop van de twintigste eeuw als gevolg van de mechanisatie van de landbouw en de invloed van burgerlijke normen en verlangens op het gedrag van de landbouwende bevolking wordt uitgehouden. Het karakter van dat bondgenootschap kan van streek tot streek verschillen (al zijn er ook constanten), afhankelijk van de sociaal-economische omstandigheden en de culturele erfenis, in het bijzonder het systeem van vererving. Het boek dwingt bewondering af door de wijze waarop de schrijfster kans ziet met behulp van een zo weerbarstig materiaal als beschrijvingen van rituelen en tradities en verzamelingen spreekwoorden en zegswijzen de sociale werkelijkheid te reconstrueren. -J.J.V.

Top, Stefaan. *De Bende van Bakelandt in de geschiedenis, de literatuur, het volkslied en het volksverhaal.* Deel I: *Lodewijk Bakelandt en zijn bende. Bijdrage tot de studie van de groepsriminaliteit rond 1800 voornamelijk in het Leiedepartement.* Kortemark-Handzame 1983, Uitgeverij Familia et Patria. 307 p., ill.

Over de Bende van Bakelandt, die in de jaren 1799 tot 1802 diefstallen, roofovervallen en inbraken pleegde op het Oostvlaamse platteland, bestaat een tamelijk uitgebreide literatuur van wisselend gehalte. De geschriften over deze bende zijn overwegend anecdotisch en niet zeer betrouwbaar; bovendien ontbreekt meestal de bronvermelding. In de literatuur over het banditisme in West-Europa is dit bepaald geen uitzondering. Om die reden alleen al is het de moeite waard dat de Belgische volkskundige Stefaan Top thans het eerste deel gepubliceerd heeft van een samenvattende studie over de Bende van Bakelandt. Hij tracht een historische en een volkskundige benadering te combineren en wil in het eerste deel het optreden van de Bakelandtbende reconstrueren. De twee andere delen zullen gaan over Bakelandt in het lied, de literatuur en de mondelinge overlevering.

In het historische deel komt meer aan de orde dan alleen de Bakelandtbende. Top wil een karakteristiek geven van het laat achttiende-eeuwse banditisme - vaststellen welke 'soort' banditisme in deze periode het meest gebruikelijk was in de zuidelijke Nederlanden en de omliggende gebieden. Vervolgens wil hij bepalen in hoeverre de Bende van Bakelandt in dit patroon paste. Daarvoor baseert hij zich op literatuur over het banditisme in Duitsland, Frankrijk, Nederland en de zuidelijke Nederlanden en op uitvoerig archiefonderzoek naar de Bakelandtbende in het Rijksarchief te Beveren-Waas en de Archives Nationales te Parijs.

De auteur onderscheidt drie soorten omstandigheden die hebben bijgedragen tot het ontstaan van roverbenden in de late achttiende eeuw. Onder sociaal-economische omstandigheden verstaat hij toenemende armoede en bedelarij, waarbij hij Vanhemelrijck volgt in diens opvatting dat pauperisme een belangrijke bron van criminaliteit is. Bij de politieke omstandigheden gaat het om de Franse bezetting, die in de zuidelijke Nederlanden reacties oproep variërend van lijdelijk verzet tot openlijke rebellie (zoals de Boerenkrijg) en banditisme. De ondoelmatigheid van de bestuurlijke, politionele en rechterlijke organisatie wordt door Top aangeduid als structurele omstandigheid. Om nu het karakter van het banditisme in de late achttiende eeuw te bepalen geeft Top korte schetsen van enkele roverbenden in Duitsland, Frankrijk en Nederland. Daarin tracht hij vast te stellen in hoeverre dit goed

georganiseerde benden waren en om welk type banditisme het hier ging. Hij onderscheidt twee grote categorieën: sociaal-economisch en politiek banditisme. In twee overzichten vergelijkt hij dan een aantal organisatorische kenmerken van vier roverbenden en daarna de beroepsachtergrond van drie benden.

Vooraf op grond van de aard van de slachtoffers en de beroepservaring van de rovers concludeert hij dat in de late achttiende eeuw sociaal-economische groepsriminaliteit de meest gebruikelijke was, dat reizende lieden en mannen die behoorden tot de 'verarmde handwerkende klasse' hierin het belangrijkste aandeel hadden en dat de benden in staat waren zich te ontplooien dankzij het falen van het toenmalige bestuurlijke en rechterlijke apparaat. Pas hierna volgt het eigenlijke verslag over de Bakelandtbende waarin een uitvoerig chronologisch overzicht van alle misdrijven van de bende en een reeks biografische schetsen van de bendeleden een centrale plaats hebben. Top gaat tenslotte na in hoeverre de Bakelandtbende in organisatie en beroepsachtergrond overeenkwam met de eerder besproken buitenlandse benden. Hij concludeert dan dat de Bende van Bakelandt zeer goed in het genoemde achttiende-eeuwse patroon van groepsriminaliteit paste. X

Tegen deze werkwijze zijn verschillende bezwaren in te brengen. Zoals Top zelf erkent, bestaan over roverbenden in deze periode zeer weinig goede studies, zodat de gegevens veelal ontbreken om benden aan de hand van detailkenmerken in te delen in bepaalde categorieën – om een typologie van het banditisme te ontwerpen. Voor zijn vergelijkende overzichten moet Top zich dan ook baseren op literatuur die voor een deel onvolledig en onbetrouwbaar is. Hij geeft zelf overigens ook aan dat zijn overzicht van de beroepsachtergrond van drie benden niet serieus genomen mag worden. Toch meent hij na vergelijking van een zeer beperkt aantal roverbenden een algemene uitspraak te kunnen doen over 'het' karakter van 'het' banditisme in de late achttiende eeuw. Dat is op dit moment niet alleen onmogelijk; het streven naar zulke algemene uitspraken lijkt me ook vrij zinloos. De studie van Top had – ondanks het gebrekkige vergelijkingsmateriaal – juist interessanter kunnen zijn wanneer hij niet getracht had bepaalde patronen in het toenmalige banditisme te reduceren tot één algemeen karakter. X

Eigenlijk ontbreekt in het boek van Top een goed doordachte probleemstelling en dit werkt direct door in de gebrekkige systematiek. Typerend is in dit verband de passage waarin hij een vergelijkend overzicht geeft van de beroepsachtergrond van drie roverbenden. Top laat hier heel duidelijk zien dat hij eigenlijk niet weet waarnaar hij op zoek is. Vandaar dat hij de beroepen alfabetisch ordent, hetgeen hier slechts verwarring kan wekken: zo bevinden de dagloners zich tussen breukensnijders en fabrikanten, terwijl pachters te vinden zijn na de naaisters en voor de schaapherders.

Om dezelfde reden heeft Top vaak geen oog voor belangrijke aanwijzingen in zijn eigen materiaal. Interessante en veelzeggende details worden regelmatig verborgen in voetnoten en appendices. Hoewel hij belangstelling heeft voor organisatorische aspecten van de bende, besteedt Top bijvoorbeeld vrijwel geen aandacht aan de rol van verwantschap. Uit korte vermeldingen in de biografische schetsen blijkt dat een aantal bendeleden met elkaar verwant was. Verder beperkt de auteur zich tot de constatering dat onder meer 'uitgesproken familierelaties' de rovers samengebracht hebben. Nergens wordt duidelijk gemaakt hoe dit precies in zijn werk ging en welke rol deze familiebanden verder speelden in het optreden van de bende. Toch had Top met behulp van deze informatie kunnen aangeven hoe de rovers gerecruteerd werden en misschien zelfs waarom de bende een weinig hiërarchische indeling kende – twee punten die toch niet onbelangrijk zijn in de organisatie van een bende.

Ook het 'geografische' aspect wordt verwaarloosd. Niet alleen ontbreken kaarten in dit boek, we krijgen ook geen indruk van de aard van het terrein, het landschap waarin de

rovers hun activiteiten ontplooiden, het belang van bossen, de onderlinge nabijheid van de woonplaatsen van de benedeleden, de lokatie van hun woningen binnen de dorpen, de ligging van de herbergen waar ze bescherming genoten en van de rondtrekkende bewegingen van de rovers in het Leiedepartement. En dit komt niet omdat de gegevens ontbreken.

Een volgend punt van kritiek heeft te maken met de interpretatie van de beroepssamenstelling van de Bakelandtbende. Uit Tops overzicht blijkt dat onder de 33 (veroordeelde) benedeleden zeer veel dagloners en textielbewerkers en verder vooral ambachtslieden en kleine handelaars te vinden waren. Vrijwel allen waren uit de streek zelf afkomstig en hadden een vaste woonplaats, ook al verbleven ze daar vaak sinds kort niet meer. Top concludeert dan dat 'het hier gaat om marginale typen. Het zijn stuk voor stuk mensen die hard moeten werken om er te komen'. Hij geeft hiervoor echter geen enkel argument. Toch zijn het juist deze zogenaamde marginale achtergronden van de benedeleden en de welstand van hun slachtoffers – veelal rijke boeren – die de auteur doen besluiten dat we hier te maken hebben met sociaal-economisch banditisme.

Tenslotte heeft Top veel te weinig oog voor de bijzondere politiek-militaire omstandigheden waaronder de bende optrad. Hij beschrijft deze omstandigheden zelf: de Franse bezetting van de zuidelijke Nederlanden, de invoering van conscriptie in deze streken en het verzet van de plattelandsbevolking dat in 1798 uitmondde in de Boerenkrijg. Bovendien geeft hij aan dat verschillende leden van de Bakelandtbende conscrit-deserteurs waren, al blijft hij over hun betrokkenheid bij de Boerenkrijg zeer vaag. Hij doet echter niets met deze gegevens, omdat hij hun relevantie niet beseft. Top kan zich een verband tussen banditisme en politiek alleen voorstellen in de vorm van politiek geïnspireerd banditisme – en daarom ging het niet bij de Bakelandtbende. Zo laat hij de kans voorbij gaan om in dit concrete geval te verduidelijken hoe banditisme in verband stond met oorlogvoering, bezetting en rebellie.

Al deze tekortkomingen vloeien voort uit het ontbreken van een goede probleemstelling, waardoor Top zijn interessante materiaal over de Bakelandtbende eigenlijk te kort doet. Toch heeft hij een grondig en consciëntieus onderzoek naar de bende verricht. De gegevens over benedeleden, misdrijven en slachtoffers worden op een overzichtelijke wijze gepresenteerd en de bronvermeldingen zijn uitvoerig en helder. Dat is een verademing, juist op dit gebied waar veel auteurs bezweken zijn voor de verleiding hun verhaal met allerlei fictieve elementen te 'verfraaien'. Zijn goed gedocumenteerde verslag over de Bende van Bakelandt sluit aan bij een traditie van *Aktenmäßige Geschichten*. – Florike Egmond.

Tradition orale et identité culturelle. Problèmes et méthodes. Sous la direction de J.-C. Bouvier. Paris 1980, Centre National de la Recherche Scientifique. 136 p.; Ffr. 35,-; ISBN 2-222-02757-8.

In 1973 is in het zuiden van Frankrijk een interdisciplinaire werkgroep opgericht voor de bestudering van de regionale cultuur. Deze werkgroep, bestaande uit dialectologen, volkskundigen en historici, gebruikt als bron zogenaamde 'ethnoteksten', dat zijn teksten waarin mensen over hun eigen cultuur vertellen. Om praktische redenen beperkt men zich tot ethnoteksten betreffende de volgende vier thema's: economische activiteiten, het sociale leven, het geloof en geschiedenis en politiek. Deze thema's bestrijken een groot deel van de cultuur. De werkgroep wil naast het verzamelen en bestuderen van deze ethnoteksten vooral ook deze teksten toegankelijk maken voor een breed publiek. Hierbij wordt zowel gedacht aan degenen bij wie de teksten zijn opgetekend – het cultuurgoed wordt teruggegeven aan het volk – als aan al diegenen die het regionale, culturele bewustzijn willen versterken. De

werkgroep wil met de beoefening van de regionale ethnologie welbewust tegemoetkomen aan de thans in Frankrijk bestaande behoefte om het regionale bewustzijn te versterken.

Het doel is niet zo zeer het vastleggen voor het nageslacht van alle oude culturele relictien, maar veeleer het bepalen van de meningen van de mensen over hun eigen cultuur. Uit de ethnoteksten moet blijken wat voor hen van fundamentele waarde is in hun cultuur en wat minder belangrijk is. Na een uiteenzetting van hun bedoelingen gaan de auteurs uitvoerig in op de praktische kant van het werk. Ze vertellen wat de onderzoekers moeten doen en niet doen, hoe ze hun informanten moeten benaderen, hoe de ethnoteksten getranscribeerd en gepubliceerd moeten worden, hoe de vragenlijsten moeten worden opgesteld enz. Ook voor wie er niet op uit is om regionaal zelfbewustzijn te versterken, is dit een lezenswaardig geschrift. – A.J. Dekker.

Uther, Hans-Jörg. *Behinderte in populären Erzählungen. Studien zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* (Supplement-Serie zu Fabula, Reihe B: Untersuchungen. Bd. 5). Berlin/New York 1981, Walter de Gruyter. 172 p.; DM 58,-; ISBN 3-11-008425-2.

Uther benutte sprookjes, sagen, exempelen, legenden, novellen, kluchten en moppen die betrekking hebben op invaliden, om de leemte in de literatuur – het ontbreken van een integrale sociaal-historische studie over de problemen van invaliditeit – althans voor een deel te vullen. Na een historische inleiding waarin de verschuivingen in optreden tegenover invaliden gerelateerd worden aan christendom, staatsvormingsprocessen, Verlichting en huidige opvattingen worden talrijke aspecten behandeld die niet zozeer de gebreken zelf als wel de reactie op, gebruik en misbruik van en omgang met invaliden en invaliditeit betreffen. Hoewel hij de literaire genres niet afzonderlijk heeft willen behandelen (voor sprookjes wordt soms een uitzondering gemaakt) blijken wetmatigheden op te treden die juist door het genre bepaald worden: legende, mirakel en exempel sporen aan tot barmhartigheid en het geven van aalmoezen; sagen bevestigen in eerste instantie meerderheidsnormen; in sprookjes wordt altijd het goede beloond en het kwaad gestraft en blijken voor het overige de wonderlijkste dingen mogelijk zoals bijvoorbeeld afgekapte handen/hoofden/benen die moeiteloos weer aangroeien. In kluchtige vertellingen en moppen domineert de humor, niet zelden hand in hand gaande met discriminatie. Discriminatie en negatieve beoordeling maakten in de laatste eeuwen plaats voor medelijden en respect, althans in sprookjes en sagen, want momenteel zijn bijvoorbeeld blindenmoppen in mannenbladen zeer geliefd en een scala van agressieve moppen t.a.v. invaliditeit heeft zich ontwikkeld in de 'horror joke'. Uther hoopt met zijn werk te kunnen bijdragen tot het verdwijnen van dergelijke discriminatie. – M.v.D.

Volkskunde als akademische Disziplin. Studien zur Institutionenausbildung. Referate eines wissenschaftsgeschichtlichen Symposions vom 8.-10. Oktober 1982 in Würzburg hrsg. von Wolfgang Brückner in Zusammenarbeit mit Klaus Beitzl. Wien 1983, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. (Mitteilungen des Instituts für Gegenwartsvolkskunde nr. 12). 228 p. ÖS 280,-, ISBN 3-7001-0585-1.

De geschiedenis van de volkskunde zoals die tot nu toe beschreven en doorgegeven werd is een geschiedenis van ideeën. Dat is volgens *Wolfgang Brückner* kenmerkend voor een – relatief jonge – alfa-wetenschap. Om tot een zo volledig mogelijk historisch beeld te komen is het noodzakelijk te weten wie de personen achter de ideeën zijn en vanuit welke motieven en ideologie zij bepaalde ideeën concipieerden. Gevestigde disciplines als natuurwetenschappen en medicijnen waarin deze wijze van onderzoek al lang vanzelfsprekend is, tonen

aan dat het de voordelen van een meer persoonsgeoriënteerde vakgeschiedenis van dien aard zijn dat degenen werkzaam in de geesteswetenschappen de angst en gêne om over zichzelf te praten niet langer moeten camoufleren door alleen te praten over ideeën, als zouden die los van henzelf bestaan.

Dit is de essentie van de bijdrage van Brückner aan de congresbundel van het in de titel vermelde symposium dat o.a. gehouden werd omdat het Institut für Gegenwartsvolkskunde van de Oostenrijkse Akademie van Wetenschappen, na vijf jaar werken aan de realisatie van een wetenschapshistorisch documentatiecentrum van de duitstalige volkskunde, toe was aan een inventarisatie van eigen werk en een uitwisseling van ideeën daarover met vakgenoten. *Klaus Beitzl*, andermaal *Wolfgang Brückner* en *Michael Martischinig* belichten werkwijze, technische en andere problemen van het project, waarvan de doelstelling is te komen tot a. een bio-bibliografisch lexicon van duitstalige (reeds overleden) volkskundigen uit de laatste honderd jaar, dus vanaf het begin van de volkskunde als zelfstandige wetenschap; b. een bio-bibliografisch woordenboek van nog in leven zijnde duitstalige volkskundigen en c. het verzamelen van gegevens en literatuur over alle afzonderlijke volkskundige instellingen in samenhang met historische ontwikkelings-tendenzen binnen de volkskunde. *Thomas Finkenstaedt*, geen vakgenoot weliswaar maar wel ervaren in het opzetten en onderhouden van een dergelijk project betreffende Engelse taalkundigen en hun werk in Duitsland, verhaalt enthousiast over de ongekend positieve resultaten daarvan.

Referaten over de institutionalisering van de volkskunde, waartoe vele volkskundige verenigingen de aanzet vormden en de instelling van de volkskunde als universiteitsvak en de ontwikkeling ervan, een en ander toegespitst op een aantal duitstalige universiteiten, beslaan een aanzienlijk deel van deze congresbundel. Hoewel ze een schat aan informatie bevatten weet nagenoeg alleen *Rolf Wilhelm Brednich* te ontkomen aan een droge opsomming van feiten door enige lijnen en verbanden aan te brengen in de tweehonderdjarige geschiedenis van de volkskunde aan de universiteit van Göttingen.

Afgezien van de nationaal-socialisten hebben duitstalige volkskundigen, op enige schaarse uitzonderingen na, nooit veel interesse getoond in minderheidsgroepen, aldus *Christoph Daxelmüller* in zijn bijdrage over joodse volkskunde in Duitsland. Oorzaken voor het ontstaan daarvan ziet hij in de liberalisering van het jodendom in de tweede helft van de negentiende eeuw die leidde tot een crisis in het joodse zelfbewustzijn, en in de confrontatie van de gevestigde, gedeeltelijk aangepaste westerse joden met de arme, door pogroms opgejaagde oostjoden ('im Ostjudentum (...) hatte die jüdische Folkloristik ihren "Bauern" entdeckt'). In vergelijking met de Duitse volkskunde was het onderzoeksterrein van de joodse zowel geografisch als historisch veel groter. Daxelmüller beschrijft de talrijke activiteiten van de in 1898 opgerichte Gesellschaft für jüdische Volkskunde in de eerste decennia van deze eeuw en de onderzoeken en publicaties van het in 1925 opgerichte Jiddisches wissenschaftliches Institut dat heeft kunnen voortbestaan dankzij overheveling van een grote hoeveelheid archiefmateriaal in 1940 naar een onderafdeling in New York, waar met behulp van vroegere medewerkers de basis gelegd werd voor een moderne joodse volkskunde. Waren de jaren '33-'45 er niet geweest dan zou deze in Duitsland momenteel op een zeer hoog niveau gestaan hebben, concludeert Daxelmüller, en het minste dat de huidige volkskunde kan doen is, als een soort ereschuld, zich wat meer intensief met de cultuur van deze minderheid bezighouden.

De volgende drie bijdragen zijn opgenomen onder het thema Volkskunde im 'Dritten Reich'. *Heidemarie Schade* presenteert een bloemlezing uit de correspondentie, in de loop der jaren en met name in de nationaal-socialistische tijd gevoerd tussen volkskundige auteurs en de uitgeverij Walter de Gruyter die talrijke volkskundige werken en series het

licht heeft doen zien. Een van de kanalen waarlangs het nationaal-socialisme invloed zocht uit te oefenen op de volkskunde liep via het Bureau Rosenberg, in 1934 opgericht om de geestelijke en maatschappelijke scholing en opvoeding van de NSDAP te begeleiden. Mattes Ziegler was daar van 1934 tot 1941 de man van wie de vele activiteiten op volkskundig gebied uitgingen. Over hem, zijn kwalijke invloed, het bureau, concurrerende personen en instanties gaat de bijdrage van *Gerhard Lutz*. In het kader van de van 1935 tot 1941 georganiseerde 'Reichsleitungskampf der deutschen Studenten' werden door toenmalige studenten vele duizenden werkstukken ter beoordeling ingezonden. Aan de hand van bekroonde werken over uitgesproken volkskundige thema's belicht *Peter Martin* de invloed van destijds toonaangevende volkskundigen en de toen gangbare ideeën binnen en over de volkskunde. – M.v.D.

Het voorwerp als historische bron. Verslag van een symposium gehouden op 26 mei 1982 in het Rijksmuseum te Amsterdam. Eindredactie: P.R. de Clercq. Rijswijk 1982, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. 32 p.

Dit symposium had als voornaamste doel de historicus te wijzen op het belang van de niet-schriftelijke bronnen voor zijn onderzoek. Het programma bestond uit vijf voordrachten van resp. H.F.J.M. van den Eerenbeemt (De historicus en het niet-schriftelijk bronnenmateriaal), W.A. van Es (Het voorwerp als bron: de archeoloog), J.R. Bruijn (De universitair historicus en de musea: ervaringen van een maritiem historicus), D.G. Carasso (Het beeldmateriaal als bron voor de historicus) en J.B. Kist (Enige objecten uit de Modellenkamer van de Marine) én een discussie die hoofdzakelijk inging op de wenselijkheid van een specifieke bronnenkritiek voor voorwerpen (te vergelijken met de oorkondenleer voor de mediëvistiek) en op de (on)toegankelijkheid van de museumcollecties. Van de voordrachten dient vooral die van Van den Eerenbeemt genoemd te worden die er op wees dat het voorwerp wel degelijk een eerstegraads aanvullende bron kan zijn. De bron wint aanmerkelijk aan waarde als er sprake kan zijn van een seriële analyse. Helaas maakt de museumopstelling een dergelijke bestudering van reeksen voorwerpen door de historicus meestal onmogelijk. Van den Eerenbeemt gelooft dat er in de toekomst meer interesse vanuit de geschiedwetenschap zal komen voor het voorwerp als bron en hij zag daarbij o.a. het boedelinventarissonderzoek als een teken in de goede richting. Ook Carasso schonk enige aandacht aan het boedelinventarissonderzoek. Naar aanleiding van het artikel van Faber in *Probate inventories* (zie VB 7,2 p. 237) merkte hij op dat historici die zich bezighouden met het voorwerp in het kader van de bestudering van de materiële cultuur meer oog zouden moeten hebben voor de geestelijke inhoud van het voorwerp. –H.v.K.

Vroomheid per dozijn. Utrecht 1982, Rijksmuseum Het Catharijneconvent. 72 p., talr. ill.; f 10,75.

Onder deze titel werd van 3 april tot 15 augustus 1983 in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht een tentoonstelling gehouden. Er waren daar in serie gemaakte voorwerpen te zien die door de eeuwen heen een belangrijke rol gespeeld hebben in de godsdienstbeleving in ons land. Het ging hierbij alleen om voorwerpen die in huis gebruikt werden en niet om voorwerpen die in de liturgie een rol speelden. Ook boeken waren niet op de tentoonstelling te zien. Twee aspecten van de tentoongestelde voorwerpen kwamen vooral aan de orde, in de eerste plaats het gebruik ervan en de culturele context waarin ze ontstonden en in de tweede plaats de wijze waarop ze geproduceerd werden (en soms nog worden). Verder probeerde men duidelijk te maken dat deze voorwerpen niet alleen een

zaak zijn van het verleden, maar nog steeds in de een of andere vorm in veel huiskamers te vinden zijn.

De naar aanleiding van de tentoonstelling uitgegeven bundel met dezelfde titel gaat ook uit van de bovengenoemde criteria, maar schenkt meer aandacht aan de achtergronden en culturele omstandigheden. De bundel bestaat uit een elftal artikelen, geschreven door M.L. Caron (Pijpaarden beeldjes, individuele devotie en massacultuur, p. 17-21), C. Stam (Souvenirs uit heilige plaatsen, p. 7-11 en De rozenkrans, richtsnoer bij het gebed, p. 22-27), P. Dirkse (Hier woonden katholieken, p. 47-55 en Tegen het smakeloze gipsen heiligenbeeld, p. 56-62), R.P. Zijp (De brede en de smalle weg; een alternatief door de eeuwen heen, p. 35-42, Bijbeltegels, p. 43-46, Religieus beloningsmateriaal op school en zondagsschool, p. 63-67 en Wandteksten, een teken aan de muur, p. 68-72), J.A.J.M. Verspaandonk (Devotie- en bidprentjes, p. 28-34) en P.M.L. van Vlijmen (Pijpaarden plastic, vervaardiging en verspreiding, p. 12-16). Het voorwoord tenslotte is van de hand van de directeur van het museum, H.L.M. Defoer. Een lijst met alle op de tentoonstelling aanwezige voorwerpen is bijgevoegd. – H.v.K.

Walker, D.P. *Unclean spirits. Possession and exorcism in France and England in the late sixteenth and early seventeenth centuries.* Philadelphia 1981. University of Pennsylvania Press. 116 p.; ISBN 0-8122-7797-X.

Terwijl boeken over hekserij met de regelmaat van de klok verschijnen zijn studies over bezetenheid, een andere activiteit van de duivel, op de vingers van een hand te tellen. Dit heeft maar zeer ten dele te maken met de belangstelling van de hedendaagse historici. Bezetenheid was ook in de door Walker bestudeerde tijd, de late zestiende en de vroege zeventiende eeuw, een verschijnsel dat veel minder voorkwam dan hekserij. Toch is Walker er in geslaagd enige gevallen van bezetenheid (en de pogingen om de duivel weer uit te drijven) in Frankrijk en Engeland te reconstrueren. Hij heeft zich daarbij voornamelijk gebaseerd op de verslagen die vaak naar aanleiding van zulke gevallen in druk werden uitgegeven en die naar zijn mening een tamelijk waarheidsgetrouw beeld van de gebeurtenissen geven. Deze reconstructie beslaat het grootste deel van het boek.

In zijn inleiding constateert de auteur dat de meeste van de door hem bestudeerde gevallen van bezetenheid werden aangegrepen om religieuze propaganda te bedrijven. Hiervoor was bezetenheid beter geschikt dan hekserij. Al kwam een geval van bezetenheid betrekkelijk zelden voor, iedereen wist toch wat het was. Men beschouwde het als een opwindend nieuwtje en massa's mensen stroomden toe om de bezetene te bekijken. Vooral in Frankrijk wisten de katholieken hiervan in hun strijd tegen de Hugenoten handig gebruik te maken. Hét middel om de duivel uit te drijven was daar de hostie. Succesvolle uitdrijvingen werden voorgesteld als overwinningen op de protestanten. In Engeland was het propaganda-element kleiner en in een geval zelfs helemaal afwezig, maar ook daar probeerden zowel katholieken als protestanten de bezetenheid ten eigen voordeel uit te buiten. Twee andere aspecten van bezetenheid zijn de pogingen om een 'goede', niet-duivelse, bezetenheid te krijgen en de relatie tussen bezetenheid en hekserij. Over de 'goede' bezetenheid merkt Walker op dat pogingen in die richting wel degelijk voorkwamen, maar dat er door de omgeving over het algemeen negatief op werd gereageerd. Wat betreft de relatie hekserij-bezetenheid (bijvoorbeeld de beschuldiging door de bezetene dat een heks de oorzaak van zijn of haar bezetenheid is) is het opvallend dat in Frankrijk zulke gevallen zich beperken tot de zeventiende eeuw, terwijl ze in Engeland ook in de zestiende eeuw voorkomen.

Al zijn er dus wel enige verschillen tussen de Engelse en Franse gevallen, toch volgen ze

alle hetzelfde stramien. Bijna altijd gaat het om een kind, meestal een meisje, tussen de tien en de twintig. Op een gegeven moment begint zij toevallen (epilepsie) of hallucinaties te krijgen. Door de omgeving wordt daar tegemoetkomend op gereageerd en het gedrag van de patient wordt al gauw, door de patient zelf of de omgeving, uitgelegd als 'bezetenheid'. Als bezetene krijgt de patient nog meer aandacht en ze krijgt snel door dat ze van haar situatie gebruik kan maken. Ze past haar gedrag, bewust of onbewust, aan de verwachtingen van de groep die haar omringt aan, ze leert op het gewenste moment een aanval van bezetenheid te krijgen etc. Bewust bedrog bij de omringende groep kwam minder vaak voor, maar wel probeerde die natuurlijk de situatie zo veel mogelijk voor zijn eigen (religieuze) doeleinden te gebruiken. Walker laat ook zien dat bij de door hem behandelde gevallen er vaak sprake was van twijfel en van strijd tussen de duiveluitdrijvers en de rationelere geestelijken en doktoren. Deze strijd werd door de laatsten bij voorbeeld gewonnen in het geval van Marthe Brossier en William Sommers (beide 1599). - H.v.K.